

Úvod

Monografie o literární cenzuře
v epoše mezi druhou
a třetí revolucí knihy

Pavel Janáček

Michael Wögerbauer

Petr Píša

Petr Šámal

Úzká a široká teorie cenzury a jejich meze: teoretický kontext	23
Institucionalizovaná cenzura a strukturální regulace	31
K pojetí literární cenzury v přítomné knize	35
Mezi druhou a třetí revolucí knihy: k otázkám periodizace	42
Paternalistická, liberální a autoritativní cenzura: ideální typ jako metodologický instrument	47
Lid, beletrie a další průběžná témata	53
Umírněný konstruktivismus: teoretický rámec přítomné knihy	56

Dějiny české literatury od 18. až do 20. století provázejí stížnosti literátů na to, jak jsou jejich vlastní tvorba i veškerý rozvoj národní literatury limitovány cenzurou. Podle spisovatele a novináře Karla Sabiny byly až do roku 1848 všechny snahy o souvislý rozvoj českého románu odsouzeny k tomu, aby skončily „pod nožem cenzury“.¹ O sto let později učinil překladatel a básník Jan Zábřana z „neustálého zoufalého usmýkávajícího souboje“ se „šroubem cenzury“ jedno z hlavních témat svých litaní nad údělem českého intelektuála a umělce v druhé polovině dvacátého století.² Navzdory závažnosti, která je takto dopadům cenzury na podobu literatury i život literátů znovu a znovu připisována, nevznikla až dosud odborná práce, která by přesáhla rámec dílčích historických nebo tematických sond, postihla podoby i působení cenzury v moderní české literární kultuře a předestřela je v jejich časové i funkční souvislosti. Přítomná kniha si činí ambice takovou prací být. Čtenář z ní získá představu o tom, jak se cenzurovala literatura a tisk od nástupu osvětvenství, v jehož průběhu se těžiště výkonu institucionalizované cenzury přesunulo z církve na stát, až do velké mediální změny na přelomu 20. a 21. století, související s nástupem internetu a jeho masového využívání.

Vnitřní periodizační mezníky, odrážející důležité proměny cenzurního řádu, rozdělují výklad do osmi historických částí, obsahujících vždy rámcovou kapitolu a případové studie. Jednotlivé rámcové kapitoly vždy podávají přehled o proměnách organizačního zajištění institucionalizované (především státní) cenzury, jejím programu, praxi i dopadech na „vysokou“, uměleckou, a „nízkou“, populární literaturu. Navazující bloky případových studií pak otevírají pole úvah směřem k dalším možnostem vylučování z literární komunikace a zásahů do sedimentace literární paměti, sledují další možné změny textů a reakce literárních činitelů na ně ve spektru sahajícím od politické cenzury přes cenzuru v oblasti morálky až po regulaci strukturální, vykonávanou reglementujícími silami jazyka a kultury.

V rámcových kapitolách nalezne čtenář informaci o klíčových zákonných normách a soustavě institucí vykonávajících cenzurní dohled, o tematickém, žánrovém, stylovém či jazykovém těžišti literární cenzury, o těch skupinách adresátů, jejichž morální, kulturní či politickou integritu cenzura střežila zvláště bedlivě. Tyto kapitoly přinášejí dále souhrnnou informaci o reakcích, které cenzurování vyvolávalo v literárním poli, charakterizují místo, jaké bylo cenzuře přisuzováno v dobových úvahách o literatuře, kultuře a společnosti, postihují legitimizační a delegitimizační diskurz o cenzuře a charakterizují její kritéria – kulturní, morální, estetické, literární, ideologické, náboženské, vědecké či politické představy, jež jsou v tu či onu chvíli cenzurou prosazovány. Názvy rámcových kapitol jsou koncipovány jako variace titulu celé knihy. Ve slovním spojení „v obecném zájmu“ je přitom adjektivum „obecný“ vždy nahrazeno takovým konkrétním výrazem, který vyjadřuje úběžník všech ostatních kritérií dobové cenzurní praxe i dobového myšlení o cenzuře – zájmem čeho či koho je v daném období cenzurování nejčastěji odůvodňováno („spása“, „rozum“, „nevzdělaný čtenář“, „svoboda“, „řád“, „vlast“, „národ“, „pracující lid“, „jednotlivec“).

1) Karel Sabina: „Novellistika a romanopisectví české doby novější“, *Kritická příloha k Národním listům* 1, 1863/1864, č. 10–12, s. 292–294, 325–330, 358–363, zde s. 358.

2) Jan Zábřana: *Celý život. Výbor z deníků*, sv. 1, eds. Dušan Karpatský, Jan Šulc, Praha, Torst 1992, s. 219, 315.

Rámcové kapitoly se snaží v rámci možností, daných formátem přehledové studie středního rozsahu, o syntézu aktuálního stavu poznání a souhrnný výklad problematiky. Případové studie mají povahu jednotlivých příkladů, které nemohou problémové či pramenné pole příslušného časového období ani zdaleka pokrýt a relativní typologický celek tvoří až na rovině celé knihy. Společným rysem rámcových i případových studií je skutečnost, že spočívají na novém studiu pramenné základny. Autoři pracují s tiskovými, archivními i literárními prameny známými, ale i se zdroji dosavadním bádáním opomíjenými. K výběrové prezentaci těchto pramenů slouží také doplňkové pásmo tzv. infoboxů, jež prochází rámcovými kapitolami i případovými studiemi a kromě reprodukováných dokumentů nebo textových výňatků zahrnuje i další materiál ilustrující hlavní výklad. Jde o karikatury, fotografie a další vizuální objekty, faksimile písemností, mikrostudie konkrétních projevů cenzury, osobní příběhy těch, kdo cenzurovali, i těch, kdo byli cenzurováni (nežřídka jsou to jedni a tíž), a v neposlední řadě i ukázky literárních textů, které cenzuru v dvou a půl pozorovaných stoletích tematizovaly.

Na souvislosti těchto dvou či tří výkladových pásem a na místa průniku mezi nimi upozorňujeme jen výběrově, zejména prostřednictvím odkazů z rámcových kapitol k případovým studiím anebo naopak. Tyto odkazy podtrhují jeden či několik málo aspektů, v nichž konkrétní případová studie na rámcovou kapitolu navazuje nebo její výklad doplňuje. Na jednotlivé infoboxy hlavní výklad zpravidla neodkazuje. Při formulaci a redakci každého z výkladových pásem byly uplatněny stejné zásady odkazování na užité prameny a sekundární literaturu, což čtenáři poskytuje možnost s textovou jednotkou každého z pásem pracovat samostatně.

Po tomto stručném představení knihy rozebereme v dalších oddílech úvodu současné teoretické uvažování o cenzuře, metodologickou pozici, kterou ve vztahu k němu spoluautoři knihy zaujali, a stěžejní pojmy, jež se v knize opakují. Dále přiblížíme zvolené periodizační řešení a představíme formou diskuse jeho alternativy. Ve zbylých pasážích nabídneme průvodce po struktuře knihy a pojmenujeme její hlavní orientační body.

„Domnívám se [...], že definičním znakem cenzury je její **předběžnost** (preventivnost),“ píše s odkazem na českou Listinu základních práv a svobod právní teoretička Olga Pouperová. „Sousloví předběžná cenzura navozuje dojem, že existuje i cenzura následná. Následné postihy již je však podle mého názoru třeba považovat za zásahy, respektive omezení v mezích stanovených ust. čl. 17 odst. 4 Listiny, nikoli za (následnou) cenzuru.“³

„Nenechme se zmást metaforou cenzury,“ píše sociolog a filozof Pierre Bourdieu, „to, co určuje výraz, je sama struktura pole, protože ovládá jak přístup k výrazu, tak podobu tohoto výrazu, a nikoli nějaká právní instance ustavená speciálně proto, aby poukazovala na porušení nějakého jazykového kódu a trestala za něj.“⁴

Výroky dvou sociálních vědců naší doby ukazují, že cenzura není ani zdaleka tak jednoznačný pojem, jak by se mohlo zdát z nesčetných případů užití tohoto slova v dnešních médiích. Z hlediska nejužšího pojetí, demonstrovaného zde příkladem prvního citátu, znamená cenzura výlučně autoritativní pozměňování či eliminaci textů před tiskem, vykonávanou z politických důvodů státem nebo srovnatelnou mocenskou institucí. Cenzura je tu ztotožněna s cenzurou předběžnou (preventivní – obě varianty pojmu jsou v přítomné knize užívány synonymně). I když se s tímto pojetím z pochopitelných důvodů setkáváme zejména v právní vědě, jež tak do svého terminologického systému promítá zákaz cenzury obsažený v ústavách liberálních demokracií (včetně ústavního pořádku České republiky, na který se odvolává Olga Pouperová), narazíme na něj také v úvahách literátů zejména 19. století, kteří již reflektovali zákaz předběžné cenzury v ústavách z let 1849 a 1867, ve starších studiích o literární cenzuře a v reziduální podobě i v současných publicistických pracích.

Minimální pojem cenzury sdílí výhody se všemi termíny úzkého vymezení: při jeho aplikaci se nelze splést. Můžeme však pochybovat, kolik nám toho z minulosti literární kultury českých zemí a z logiky literárních procesů umožní pochopit. Podle minimální definice by totiž nebyl cenzorem ani Antonín Koniáš, jehož misionářská práce nespočívala ve škrtnání nebo zakazování rukopisů, ale ve sbírání a ničení knih vytištěných nezřídka před mnoha lety, tedy v krystalicky čisté podobě následné cenzury, za niž se obecně považují rozmanité zásahy do distribuce textů nebo proti osobám autorů. Podle úzké definice cenzury jakožto výsledku činnosti jedné jediné instituce by pak žádná cenzura neexistovala v Československu v době stalinistického teroru, kdy na popravišti skončil život historika a publicisty Závašše Kalandry a kdy se Jiří Kolář dostal do vězení pro rukopis své básnické skladby, ani ve dvaceti letech tzv. normalizace po sovětské invazi, kdy hromadná perzekuce českých spisovatelů zaplňovala jako jedno z hlavních témat stránky mezinárodního časopisu *Index on Censorship*.

3) Olga Pouperová: *Regulace médií*, Praha, Leges 2010, s. 168–169.

4) Pierre Bourdieu: „Cenzura a užití formy“, přel. Eva Sládková, in Tomáš Pavlíček, Petr Píša, Michael Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, Brno, Host 2012, s. 51–82, zde s. 52.

Citát z proslulé studie Pierra Bourdieua předznamenává naopak nejširší možné pojetí cenzury, které se začalo prosazovat na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století a jež od sklonku let osmdesátých rozvíjejí badatelé hlásící se k dekonstruktivistickému směru tzv. *new censorship*, nové cenzury.⁵ V tomto pojetí cenzura již není vázána ani na existenci takové instituce, která prověřuje rukopisy před tiskem, ani na existenci instituce, která se staví do cesty textům po tisku, eliminuje z oběhu tištěných materiálů určité výpovědi, odklání je od specifických skupin publika anebo přiděluje jednotlivým účastníkům (autorům, redaktorům, nakladatelům) významnější nebo méně významnou pozici v literárním poli. Tím, co podle Bourdieua (a dalších klasiků, kteří přispěli k post-structuralistickému obratu humanitních věd, zejména Michela Foucaulta) reglementuje výpovědi, není totiž subjekt, ale předchůdné síly, které formují podmínky vypovídání, strukturují pole, kde se vypovídání děje, a udělují subjektům komunikačního procesu – institucionálním i individuálním aktérům – pozici v něm. Zatímco znamením úspěchu cenzury v úzkém pojetí je vědomý a uvědomovaný zákaz (to, že text **není**), znamením úspěchu cenzury v nejširším pojetí je to, že text **je** a že se mu v procesu semiózy nestaví do cesty žádná překážka, neboť dokonale říká vše to, co se podle pravidel daného literárního pole říkat má či musí.

Nevýhodou tohoto druhého pojetí cenzury je jeho přílišný rozsah. Jak s odkazem na myšlenky Armina Biermanna napsala literární teoretička Beate Müllerová, „kdyby za důsledek působení cenzury byly pokládány hranice toho, co může být pojmenováno a řečeno, jakýkoli pokus o tvorbu významu by ve skutečnosti byl označen za cenzuru, což by vedlo k tomu, že by ‚cenzura‘, ‚společnost‘, ‚civilizace‘ a ‚kultura‘ splynuly v jedno.“⁶ Dějiny české literární cenzury by se tak změnil v dějiny české literatury, u Antonína Koniáše bychom se přestali zmiňovat o oněch – údajně třiceti až šedesáti – tisících knižních svazků, které nechal spálit, ale připomínali si především ty, které napsal nebo vydal, a vrcholným projevem cenzury v období komunistického panství by se nestalo uvěznění Jiřího Koláře, nýbrž báseň, za niž byl zatčen, tedy text *Prometheových jater*.

Müllerová právem upozorňuje, že podobně všeobšáhly výměr cenzury nelze při literárněhistorickém výzkumu operativně uplatnit, že je třeba vyvarovat se kontaminace s jinými typy diskurzivní regulace, jaké představuje například (sebe)prosazování **kánonu**. Tato její kritika se stala jedním z teoretických podnětů, na jejichž základě je komponována přítomná kniha. Avšak vzdor této fundamentální distanci nelze podle nás metodologické návrhy z okruhu *new censorship* obejít, a to nejméně ve čtyřech směrech: tam, kde upozorňují na **rozptýlenost** procesu cenzurování, na jeho **produktivní** efekty, **permanentní** přítomnost a **kulturní** podstatu.

Rozptýl cenzurních aktivit bude moci čtenář přítomné knihy mnohokrát pozorovat již na nejjednodušší institucionální rovině. Uvidí, že cenzuru v moderním středoevropském státě nezajišťuje nikdy jeden úřad posuzující texty a výpovědi šířené všemi médii v jednom kulturním a politickém kontextu z jediného místa. Naopak se bude ukazovat, že

5) K novějšímu uvažování o cenzuře srov. T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo.

6) Beate Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, přel. Pavel Janáček, tamtéž, s. 217–247, zde s. 228.

cenzura představuje vnitřně kontradiktorický institucionální systém, rozprostřený vně i uvnitř literárního pole, v mocenských a kulturních centrech i na jejich geografických či systémových periferiích. Představuje soustavu, jejíž každá složka má kromě společných i své vlastní momentální zájmy a hodnotové představy, které prosazuje – ať už jde o kritéria estetická, morální, ekonomická či politická. Již tato institucionální rozptýlenost má zřejmé důsledky pro výkon cenzury. Otevírá totiž jedno z polí, na nichž budou probíhat nesčetná vyjednávání o tom, co, proč, pro koho, kdy a kým bude a nebude cenzurováno. Do těchto vyjednávání budou vstupovat jak jednotliví institucionální a individuální aktéři uvnitř rozptýlené soustavy organizací podílejících se na cenzurování (pro jednoduchost si představme úředníky centrálního úřadu a jeho regionálních poboček, úředníky cenzurního úřadu, zajišťující předběžnou cenzuru, a celníky angažované na kontrole importu knih či například německy smýšlející úředníky z jednoho úřadu a jejich české podřízené), tak i další participantí cenzurního procesu – nakladatelé, redaktori, autoři. Všichni posledně zmínění si přitom velmi záhy osvojují dovednosti, jak těchto vnitřních kontradikcí využívat ve svém zájmu.

Je-li řeč o systému cenzury, je třeba poznamenat, že všude, kde se v naší knize tento pojem používá nebo je nahrazován synonymně myšleným označením cenzurní soustava, se tak děje v intencích současného přístupu k systémovosti v humanitních vědách. Ten se odklání od představy stroje, jehož neměnné součásti do sebe dokonale zapadají a spolupůsobí ve směru, který je jednou provždy dán, a naopak akcentuje ty aspekty, které danou představu obohacují o prvky pravděpodobnosti, nepředvídatelnosti a dynamické rovnováhy. V souladu se slovy sociologa Zygmunta Baumana je tedy systém (to jest „způsob, jímž jsou různé elementy lidského společenství, rozmanité prvky činnosti a životního procesu či různé regulativní pojmy, koncepce a představy do sebe navzájem zaklíněny a jímž vstupují do interakce a kooperativního vztahu“) i v této knize myšlen „jako kaleidoskopický obraz ze hry rozporů, napětí a ambivalencí, dohadování a sporů, porozumění a nedorozumění“. V takovémto kulturním systému „neurčitost a mnohoznačnost komunikujících elementů není projevem nemoci systému, ale podmínkou jeho životnosti“. Jde o systém, který nevyhnutelně nepřechází z jednoho stavu do druhého, ale nabývá různých stavů, z nichž každý „dává smysl, činí určité autorsko-aktérské strategie pravděpodobnými a současně jiné proměňuje v [...] méně pravděpodobné“.⁷ Podobný směr úvah rozvíjí historik knihy Robert Darnton, který možnosti obcházení cenzurního systému dává do souvislosti s existencí tzv. strukturních mezer.⁸ Ty nevnímá jako znak eroze nebo nedokonalosti systému cenzury, které by byly v duchu liberálně-modernistického paradigmatu pouze hodny posměchu. Strukturní mezery pozorované ve Francii druhé poloviny 18. století Darnton považuje za integrální vlastnost systému, za doklad jeho pružnosti a komplexity; podobným způsobem jsou různá „selhání“ cenzurního dohledu a strategie jeho obcházení nahlíženy v přítomné knize.

7) Zygmunt Bauman: *Úvahy o postmoderní době*, přel. Miloslav Petrusek, Praha, Sociologické nakladatelství 2002, s. 20-21.

8) Robert Darnton: „Cenzura z komparativního pohledu: Francie 1789 - Východní Německo 1989“, přel. Blanka Hemelíková, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit dílo, s. 377-399.

Produktivním výsledkem činnosti cenzury je v obecnosti to, že svými akty nejen ubírá, ale vždy také dodává význam. Platí to počínaje elementární úrovní jednoho znaku či textu a rovinou celé literární kultury konče. Nejčastěji uváděným příkladem produktivního dopadu přítomnosti cenzury ve vztahu ke krásné literatuře (reflektovaným i dobovou literární kritikou) je kultivace prostředků nepřímého vyjádření a jim odpovídajícího hermeneutického modu: metafor, metonymií a obrazných pojmenování využívaných ve funkci jinotajů, rozmanitých strategií přenosu „nežádoucích“ významů a jejich clonění pomocí náhradního žánrového kódu nebo textových a rétorických strategií utváření modelového čtenáře (existencialistická básnická sbírka prezentovaná jako kniha pro děti, politická alegorie ve formě pohádky), kompozičních a rétorických figur typu akrostichu a všech dalších prostředků tzv. ezopského jazyka. Pojmem **ezopský jazyk** označuje Lev Losev paletu žánrů a tropů, které vytvářejí kombinaci „clon“ a „značek“, z nichž první podle něj slouží k zamaskování subverzivního potenciálu textu v očích cenzora, druhé naopak zasvěceného čtenáře na skryté významy upozorňují. Projevy ezopského jazyka nabývají v literární kultuře se silnou expozicí cenzury systémového charakteru a jako takové si je literární veřejnost uvědomuje a osvojuje v procesu známém jako učení se čteně mezi řádky.⁹

Je však třeba zdůraznit, že toto obohacení „metaforických“ schopností příslušné literární kultury je pouze jedním, nejvíce viditelným, nikoli však nutně nejdůležitějším způsobem, jímž cenzura příkládá textům význam. Nové významy vznikají doslova všude, kde k cenzurování dochází. Bílé místo v sazbě, odkud cenzura eliminovala pasáž textu, je samo o sobě znakem, který nově kontextualizuje všechny ostatní textové pasáže, jež v sazbě zbyly. Tak jako jakákoli jiná stopa cenzurního zásahu, i bílé místo nasvěcuje text významy, které signalizují přítomnost transgresivních diskurzů ve společnosti a kultuře, fetišizují cenzurované texty, vyvolávají zájem publika o ně a v neposlední řadě i zajišťují finanční zisk těm, kdo takto zvýznamněné texty distribuují. Kdykoli je literatura vystavena intenzivnímu působení institucionální cenzury, nabývá zcela nového společenského postavení: každé dílo, které se v jejím poli prodere k řeči, je totiž posuzováno z hlediska té pravdy, z níž mělo podle očekávání vyrůst a která v něm měla zůstat skryta.

Cenzuru mohou teoretikové *new censorship* a s nimi i autoři této knihy pokládat za permanentní jev proto, že je odrazem širších společenských aktivit, než představuje pouhá činnost úřadů (neboť ty vznikají a zanikají). Předpokládá se proto určitý proud kontinuit mezi logikou kulturního pole jako zakládající silou vší regulace vypovídání a mezi činností úřadů, které zajišťují některé z institucionalizovaných forem této regulace. Vznik těchto úřadů a jejich působení jsou výrazem i součástí širší sociální regulace (lépe než o permanentní cenzuře by tedy bylo hovořit o permanentním cenzurování). Úřady přítomnou autoritou státní instituce prosazují především ta méně samozřejmá pravidla, která nejsou plně akceptována všemi společenskými aktéry, popřípadě svou aktivitu zaměřují vůči projevům pocházejícím z odlišných kulturních kontextů (minulost, zahraničí, subkultury apod.). Jak totiž jen zdánlivě paradoxně poznamenal teoretik cenzury Armin Biermann, cenzura je „symptomem příliš malé – nikoliv příliš velké – ‚moci‘. Tam, kde ‚moc‘ funguje,

9) Srov. Lev Losev: „Ezopský jazyk jako literární systém“, přel. Stefan Segi, in T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 251–284.

je cenzura nadbytečná.¹⁰ To je třeba mít na paměti například při statistické analýze cenzurních zákazů – jejich klesající počet nemusí indikovat menší „přísnost“ cenzury, ale naopak to, že se všichni činitelé literární komunikace dobrovolně či nuceně ztotožňují s jejími normami, a pokud ne, o vstup do oficiální literární sféry se ani nepokoušejí.

Z existence uvedených kontinuit také vyplývá, že cenzura nemůže být brána jako to-muto poli vnější, jako instituce, jejímž prostřednictvím do literatury, vzdělanosti a umění prostě a jednoduše intervenuje cosi cizího –, ideologie, politika, peníze a moc. Přítomná kniha patří k těm literárněvědným projektům, které vycházejí z předpokladu, že ideologie jako kulturní systém, politika jako prosazování skupinových zájmů, peníze jako odraz ekonomických vztahů a moc jako nejobecnější označení pro strukturující síly civilizace jsou mimo jiné i součástí literárního pole, mají od prvopočátku účast na jeho logice i na dění v něm a pokus „očistit“ od nich literaturu je odsouzen k nezdaru.

Všechny tyto sféry fungují v rámci **společenského** (někdy píšeme také **kulturního**) **projektu**. Tak označujeme diskurzivní vyjednávání společné představy o ideálním fungování společnosti – o tom, jak by měla vypadat kultura, společenský řád, budoucí člověk, národ apod. V diskusích o povaze společenského projektu přitom může hrát velkou roli otázka svobody slova, respektive to, jakým vyjádřením má být poskytováno více prostoru a jaká mají být naopak marginalizována nebo zcela potlačena. Beate Müllerová v této souvislosti výstižně upozorňuje, že „legitimizační diskurzy předkládané na obranu cenzury líčí cenzuru jako prostředek ochrany publika před údajnými zhoubnými vlivy, to jest konstruují monolitní subjekt a jeho společné zájmy, přičemž divergentním zájmům partikulárních okruhů vnímatelů je naopak legitimita odírána.“¹¹ Jednání cenzury v kontinuitě s kulturním projektem příslušné doby se projevuje tím, že cenzura spoluvyjadřuje a spoluvytváří představu o dobově „správné“ podobě literatury. Na rovině materializovaných výpovědí přitom nejen vyřazuje určité texty či knihy z komunikačního oběhu, ale tíhne ze své vnitřní logiky k tomu nahrazovat je texty jinými, jejichž vznik zajišťuje, obstarává, vyvolává i jinak sama tvoří (nezřídka doslova, tj. perem cenzorů). V dokumentaci cenzury a v jejích písemných stopách se jednání v souladu s kulturním projektem odráží tisícerými variacemi nároku na to, že k příslušnému postihu došlo **v obecném zájmu**. Tuto propozici, k jejíž kulturní logice se ještě vrátíme, jsme povýšili na titul knihy, rámuující veškeré v ní obsažené výklady.

Jak ovšem představu obecného zájmu smířit se zkušeností středoevropské země, která v období dvou set šedesáti let, jimž je tato kniha věnována, prošla transformací od nestátního, na kulturní identitě teprve budovaného moderního národa v národ státní, byla zasažena dvojí dlouhodobější okupací ze strany cizích mocností i pokusy o totalitární redefinici sebe sama – pokusy, které ani jednou nebyly podnikány za spontánního a trvalého souhlasu všeho obyvatelstva? Odpověď na tuto otázku lze dát jedině pozorováním diskrepancí mezi obdobími, etapami či momenty v dějinách literární cenzury v českých zemích, kdy bylo cenzurování téměř či úplně neviditelné, protože se odehrávalo v souladu s tím dobovým kulturním projektem, který byl českou společností převážně akceptován,

10) Armin Biermann: „Nebezpečná literatura‘ – náčrt teorie literární cenzury“, přel. Tomáš Pavlíček, in T. Pavlíček, P. Piša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 167–199, zde s. 187.

11) B. Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, cit. dílo, s. 232.

a období, kdy cenzurování vystupovalo nad horizont evidence a stávalo se pro společnost, jež se s jejími východisky ani cíli nemohlo většinou ztotožnit, i pro jednotlivé tvůrčí osobnosti zdrojem obav. V prvním případě byl nárok cenzury na službu obecnému zájmu společností uznáván, v druhém případě popírán. Tutéž diferenciaci můžeme v detailním měřítku pozorovat i v rámci jednotlivých období mezi různými skupinami literární veřejnosti a jejími elitami.

Jezuitský misionář Antonín Koniáš má s námi možná více společného, než si sami připouštíme. Valné většině lidí je dnes ovšem představa hodnot, z nichž Koniáš při ničení protestantských a dalších „pohoršlivých“ knih vycházel, vzdálená a cizí. Naopak pro katolického misionáře 18. století postrádala smyslu tolerance vůči jinověrcům, svoboda význání či projevu. Takovéto představy byly pro něj „nemyslitelné“; kolidovaly s konceptem spásy, jež pro barokního člověka představovala měřítko a horizont pozitivních hodnot lidského bytí. Ve světle dnešních teorií cenzury můžeme konstatovat, že Koniáš, stereotypní český arcicenzor, byl sám nejvíce cenzurován – internalizoval totiž dokonale kulturní projekt své doby. Ze svého pohledu konal pro dobro (spásu) všech, jednal tedy v obecném zájmu. Těžko mu však tento nárok mohli uznat ti, jimž zhoubné knihy zkonfiskoval, anebo ti, které za podobnou četbu nechával trestat, a jen stěží mu tento nárok uznáváme my, pro které je tolerance různých křesťanských denominací kulturní samozřejmostí. Hranice přijatelného či nepřijatelného se pro českou společnost mezitím posunula za křesťanství a judaismus, mezi ně a třetí monoteistické náboženství trvale se podílející na naší kultuře – byť třeba jako její negativní znak – islám.

Když se nedlouho po začátku 21. století začaly hroutit světové finanční trhy, mnoho lidí vyšlo do ulic demonstrovat. Filozof Slavoj Žižek tehdy upozornil na paradox, že konec světa je pro nás dobře představitelný a myslitelný v souvislosti s fiktivními, osudovými katastrofami – srážkou s meteoritem, invazí mimozemšťanů nebo dramatickou změnou klimatu. Ale takřka nemyslitelná nebo alespoň nesmyslná se nám podle Žižka zdá představa jiného uspořádání současné západní společnosti. Žižek soudí, že právě prostřednictvím oněch fikcí o „představitelných“ katastrofách se utvrzujeme v tom, že stávající společnost a její hodnoty je nutno zachovat, chránit a stabilizovat.¹² Nelze přinejmenším vyloučit, že budoucí generace dojdou k závěru, že jsme byli podobně uzavření ve svých zažitých představách a hodnotách jako kdysi otec Koniáš, byť se naše myšlenkové struktury tolik odlišovaly od těch jeho.

Mezi velká emancipační vyprávění epochy, do níž jsme se narodili, náleží také **liberálně-modernistický diskurz** o škodlivosti cenzury. Složeným výrazem označujeme tento diskurz záměrně, abychom poukázali k oběma jeho konstitutivním komponentám, které nejsou totožné: k ideji svobody slova a k ideji autonomie umění. Po staletí se hovoří o cenzuře jako o překážce pokroku (český historik a filolog Ferdinand Menčík ji na konci osmdesátých let 19. století prohlásil za „závaží“, které působí proti pohybu každé literatury a „hledí proud obecný zmírniti nebo dokonce i zastaviti“),¹³ uvažuje se o přirozeném

12) Slavoj Žižek: „We Are not Dreamers, We Are the Awakening from a Dream Which Is Turning into a Nightmare“, <<http://www.versobooks.com/blogs/736-slavoj-zizek-at-occupy-wall-street-we-are-not-dreamers-we-are-the-awakening-from-a-dream-which-is-turning-into-a-nightmare>>, přístup 4. 11. 2014.

13) Ferdinand Menčík: „Censura v Čechách a na Moravě“, *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná 1888*, Praha 1889, s. 85–136, zde s. 85.

právu umělců a intelektuálů zbavit se jí či být jí zbaven a o zrušení cenzury jako vyústění dějinného vzestupu lidstva. Klasik politické filozofie Alexis de Tocqueville například tvrdil, že mezi „úplnou nezávislostí“ a „naprostým ztročením myšlení“ neleží cesta, na níž by bylo možno zastavit se někde uprostřed – tam, kde se to dobré i to zlé, co svoboda tisku přináší, vzájemně vyvažuje ku prospěchu celé společnosti. Jakmile se jednou začne absolutní svoboda slova omezovat, míní Tocqueville, dospěje společnost nakonec vždy do situace, kdy „všichni mlčí“.¹⁴ „Vyšli jste od zneužívané svobody a ocitli se pod nohama despoty. Od krajní nezávislosti jste se dostali ke krajnímu otroctví, aniž jste na tak dlouhé cestě našli jediné místo, kde byste mohli spočinout.“¹⁵ Proti tomuto přesvědčení o cenzuře jako odstranitelném poškození přirozeného stavu moderní literární komunikace staví teoretikové z okruhu *new censorship* lakonické konstatování, že cenzura „zkrátka je“, je „nevyhnutelná“ a nelze ji přemoci politickou ani morální vůlí.¹⁶ Jde o výrok z kategorie kontraintuitivních tvrzení, v nichž si humanitní vědy ve své konstruktivistické a post-strukturalistické fázi tolik libují – k lítosti těch čtenářů, kteří nechtějí staletými prověřeně intuice opustit či ztratit.

Také v případě cenzury lze proti tezi o permanentní přítomnosti tohoto fenoménu snadno namítnout, že odporuje všemu, co je notoricky známo: roku 1848 se literáti působící v habsburské monarchii skutečně zbavili předběžné cenzury a stejně tak současnou českou literaturu vskutku nekoriguje Hlavní správa tiskového dohledu, která před tiskem prověřovala každý literární text v období let 1953–1967 (do tohoto období zdánlivě paradoxně spadají i léta značných úspěchů českého literárního umění, vnímaná někdy jako jeho zlatý věk). Navzdory těmto zjevným námitkám nalezneme čtenář v přítomné knize zřetelnou linii kritického postoje vůči liberálně-modernistickému diskurzu o cenzuře. Cenzurování neznamena v našich výkladech nikdy automaticky **zlo** a necenzurování nikdy automaticky **dobro**. Tuto morální perspektivu suspendujeme ne proto, že bychom si neuvědomovali, kolik tvůrčí energie se v minulosti o hradby cenzury rozbilo a jaké zoufalství umělců a intelektuálů to vyvolávalo, ale protože neumožňuje vidět nic jiného než tyto ztráty a ztroskotání a nutí vykladače k zaujetí hodnotícího postoje. Setrvání u dané perspektivy vede ve svém důsledku jen k tomu, že za cenzuru prohlašujeme ty zásahy, s nimiž nesouhlasíme – ty hradby, které jsme kolem slova, ideje, tvaru či výpovědi nenastavěli my –, zatímco ty ostatní, nám blízké či vlastní, přehlízíme. Náš kritický odstup od liberálně-modernistického diskurzu neznamena tedy nedostatek sympatií ke svobodě slova či autonomii umění. Není výrazem ztotožnění se s hodnotami zakládajícími protikladné diskurzy, jež v té které době v literární kultuře českých zemí rovněž působily (a které cenzuru legitimizovaly a dodnes legitimizují). Jde o způsob, jak se postavit na metodologickou pozici vně tohoto soupeření diskurzů. Schopnost rozpoznat a popsat cenzuru totiž zřejmě závisí na našem odstupu, na vzdálenosti našeho hodnotového rámce od objektu, který popisujeme.

14) Alexis de Tocqueville: *Demokracie v Americe*, díl 1, přel. Vladimír Jochman, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 136–137.

15) Tamtéž, s. 137.

16) Michael Holquist: „Pokřivený originál: paradox cenzury“, přel. Michal Charypar, in T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo, s. 103–118, zde s. 106.

Historikové literatury, knihy a kultury, kteří o cenzuře psali v intencích liberálně-modernistického narativu, až příliš často nereflektovaně přejímali ten manicheistický postoj, který odmítali. To znamená, že cenzor coby strážce hájící společnost a její hodnoty před „zhoubnými“ texty, výpověďmi či významy se v jejich vyprávění o dějinách kultury stával ztělesněním zla. Aby historik svou kulturu před zlem ubránil, charakterizoval cenzora jako škůdce lidského ducha, zesměšnil ho jako osobu intelektuálně nedostatečnou a vyřadil ho z okruhu historických postav, jež mohou náležet do kánonu národního písemnictví. Autoři přítomné knihy nechtějí toto gesto opakovat. Snaží se proto cenzuru brát po vzoru *new censorship* jako fenomén, který je neoddělitelný od lidského společenství, který tu vzdor proměňujícím se formám vždycky **bude** – tak jako zde bude kultura se svou potřebou ustavovat hodnotové hierarchie a rýsovat hranice mezi vlastním a cizím.

Rozpětí současného bádání o cenzuře mezi úzké, institucionální, a široké, strukturální vymezení předmětu se odráží v rozčlenění přítomné knihy do dvou hlavních pásem, představovaných na jedné straně rámcovými kapitolami a na druhé případovými studii. Způsob, kterým je naznačené teoretické dilema v kompozici knihy reflektováno, není ovšem přímočarý. Neplatí tedy, že by rámcové kapitoly sledovaly cenzuru v nejužší podobě jejího institucionálního vymezení a případové studie v nejširší podobě vymezení strukturálního. Skutečnost je taková, že osa celé knihy se přidržuje konstitutivního kritéria teorie úzké, které představuje institucionalizace výkonu cenzury a její souvislost se státní nebo obdobně koncentrovanou politickou mocí. Model cenzury využitý pro rámcové kapitoly přitom sice vychází z úzkého pojetí, je však podstatně revidován, a to ve dvou směrech. Zaprvé trvalým zřetelem k oněm přínosům dekonstruktivistického promyšlení tématu, které jsme výše shrnuli pod hesly rozptylu, produktivity, permanentního působení a kulturní podstaty cenzury. Zadruhé důsledně uplatňovanou představou literární komunikace a z ní odvozené diferenciací motivací a účinků cenzurních intervencí v závislosti na fázi komunikačního procesu a na tom, jaká složka či aktér tohoto procesu jsou jejich cílem. Pásmo případových studií pak vychází z téhož modelu, v některých případech se však otevírá badatelským experimentům v intencích nejširší teorie cenzury. Kde se na škále mezi úzkým a širokým polem teorie cenzury výklad právě nachází, signalizujeme čtenáři terminologicky. Je-li řeč o **institucionalizované cenzuře**, jsme na straně užšího vymezení, kde se mluví o **strukturální regulaci**, blížíme se vymezení nejširšímu.

Východiskem pro popis cenzurní praxe, jak ho nabízejí zejména rámcové kapitoly, se pro spoluautory knihy stal koncept dynamické **literární komunikace**, kterou doprovází permanentní vyjednávání všech zúčastněných aktérů, sledujících vzájemně odlišné cíle. Čtenář rámcových kapitol by měl předně získat představu, jakou cestou od stolu autora, z nakladatelského domu a od tiskařského lisu až do rukou čtenáře literární texty v té které době procházely a kde se na této trase nacházely filtry institucionalizované cenzury. Ke komunikačnímu modelu vztahujeme také naše tu více, tu méně soustavné interpretace akcí a reakcí, které cenzura vyvolává v literárním poli. Jak v našem prostředí poprvé s odvoláním na rozpracované schéma literární komunikace švédského badatele Larse Furulanda ukázala Olga Klauberová, historie světové kultury poskytuje dostatek dokladů pro to, jak cenzura podle svého typu a podle historických a literárních okolností zasahuje vůči všem konstitutivním složkám komunikačního procesu – ať už je to autor, nakladatel, čtenář nebo text, jeho estetický či jazykový kód, komunikační médium, kontext komunikace atd.¹⁷ Do našeho výkladu se zřetel ke komunikačnímu modelu vepsal méně schematizovaným způsobem. Spíše než abychom v každé rámcové kapitole systematicky

17) Olga Klauberová: „Cenzura a komunikace“, *Čtenář* 47, 1995, č. 1-5, s. 24-27, 55-57, 111-113, 146-147, 183-184.

kategorizovali cenzurní akce a reakce vzhledem k specificky detailnímu schématu komunikace, snažíme se v intencích návrhu Beate Müllerové využít „pólů“ nejobecnějšího komunikačního modelu (jehož součástí jsou vysílatel zprávy, příjemce, zpráva sama, kód, kanál či médium a konečně kontext) k tomu, abychom „rozpravě o komplexních problémech týkajících se cenzury“ dodali orientaci, dokázali vyhledat ty její důsledky pro literární proces, jež jsou v daný okamžik dominantní, a postihli alespoň základní strategie, kterými literární pole a jeho aktéři či složky na cenzurní intervence odpovídají.¹⁸

Na cestě textu od první spisovatelovy čárky k časopisecké podobě či ke knize ve čtenářových rukou může tedy cenzura zasáhnout na několika úrovních: proti autorovi, textu, médiu, distributorovi i recipientovi. Zasažená složka není přitom pasivním objektem intervence, ale kreativně vybírá a vytváří způsob své reakce na ni. Spisovatel může být uvězněn nebo jinak fyzicky vyloučen z literární komunikace, může být takzvaně „dán na index“, tj. může mu být znemožněna sama tvorba, ale také „pouze“ její uveřejnění. Ani ve vězení však nemusí přerušit svou tvůrčí práci, jak dokládá celá historická linie – ne-li žánr – vězeňské literatury; jen musí počítat se specifickými podmínkami uchování a sdělování svých textů kupříkladu cestou memorování, tajně předávaných motáků apod. Vějíř možných spisovatelových reakcí na takové intervence začíná odmlčením se. Přes potajmu provozované psaní a psaní pro odloženou publikaci (tzv. do šuplíku) pokračuje toto spektrum možností anonymním publikováním, publikováním pod pseudonymem nebo pod cizím jménem (alonymem). Autor však může volit i další strategie obcházení zákazu. Může změnit zaměření, styl či ideový obsah své tvorby a zahájit s cenzurou více či méně implicitní vyjednávání o zrušení překážek, které byly na jeho literární nebo i fyzickou existenci uvaleny. Anebo se může přesvědčováním, výchovným působením na ni či nátlakem snažit o to, aby svá kritéria změnila cenzura. Chce-li publikovat, nemusí se autor zakázaného textu jen konformizovat, ale může také text formulovat tak, aby jeho nonkonformnost byla hůře uchopitelná – například pomocí ezopského jazyka. Následovat by mohly výčty podobných množin akcí a protiakcí dokladujících zásahy cenzury proti dalším složkám či aktérům literární komunikace. Množství konkrétních příkladů těchto interakcí nalezneme čtenář v rámcových kapitolách i případových studiích přítomné knihy.

Až dosud jsme o **literární cenzuře** hovořili tak, jako by souvislost mezi adjektivní a substantivní částí tohoto výrazu byla samozřejmostí a odrážela cosi, co je dáno už ve věci samé. Avšak ve skutečnosti lze o existenci samostatné instituce či dokonce institucionální soustavy, která by se soustředila výhradně na kontrolu krásné literatury (poezie, prózy, kritiky) uvažovat nanejvýš pro několik málo kratičkých okamžiků z oněch dvou set šedesáti let, kterým se kniha věnuje. Cenzurování je obvykle univerzální proces a kontrola nad literárními texty se v jeho normách i praxi prolíná s cenzurováním textů neliterárního zaměření. Navíc na začátku námi sledovaného období nebyla krásná literatura ani vykonavateli dohledu vnímána jako cosi autonomního, jako specifická tvorba s uměleckými ambicemi. Pro úředníky druhé půle osmnáctého století šlo o smíšený obor (*genus mixtum*), pod nějž spadalo vše, nač neexistovala specializovaná univerzitní fakulta, a tudíž ani jednoznačně kompetentní cenzor. Souběžně s tím, jak se krásná literatura vydělovala z celku veškerého písemnictví a jak se její pole postupně autonomizovalo do podoby, již

18) B. Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, cit. dílo, s. 235.

má ve společnosti a v kultuře dnes, se objevovaly náběhy ke specializaci jednotlivých odvětví i uvnitř cenzurních institucí.

Předmět přítomné knihy je tedy ustavován zpětnou projekcí našeho pojetí literatury, v němž se (tak jako v práci literárních historiků vždycky) setkává horizont dobových a dnešních významů tohoto slova, do původně nerozlišeného komplexu institucionalizované i strukturální regulace periodického a neperiodického tisku. Kvůli této dynamice pojmu literatury zkoumáme především regulaci toho, co bylo v té které době považováno za literaturu nebo co bylo tvořeno spisovateli, přičemž úhel pohledu samotných cenzorů nám je cenným indikátorem dobových představ o hranicích krásné literatury. Ty na počátku našich výkladů logicky leží někde jinde než na konci. Zprvu jde o synkretickou množinu textů náboženské, učené, politické i zábavné povahy, zatímco postupem k současnosti se soustřeďujeme stále více na literaturu krásnou, poezii, romány a ostatní prózu, literární publicistiku, vědu a kritiku.

Naše pojetí literatury je přítom na jednu stranu extenzivní, na druhou stranu výrazně limitované. Extenzivní je proto, že pojem literatury neomezujeme na literaturu „vysokou“, a tedy psanou, distribuovanou i čtenou na pozadí dobového ideálu umění či klasičnosti, ale zahrnujeme pod něj také veškerou zábavnou, výchovnou, tendenční i propagandistickou literaturu pro širší vrstvy, literaturu „nízkou“, triviální, „lidovou“ a „pro lid“. Pro ni vedle dobových označení jejích jednotlivých žánrů či publikačních typů užíváme napříč celou knihou i zastřešující označení **literatura populární**. O literární cenzuře tedy hovoříme, ať už jsou předmětem jejího zájmu básně Karla Hynka Máchy či prózy Franze Kafky na jedné straně, anebo hororové povídky Václava Rodomila Krameria na straně druhé. Naopak limitováno je naše pojetí literární komunikace v tom, že se přidržujeme pouze komunikace prostřednictvím tisku. Toto zúžení předmětu je eminentně důležité, protože v jeho důsledku zůstávají až na výjimky stranou rámcových kapitol **performativní žánry** – divadlo i všechny ostatní scénické útvary, při nichž dochází k provádění a představování slovesných textů na konkrétním místě a v konkrétním momentu.

Nemáme pochyb, že do dějin literární komunikace v širokém slova smyslu patří i veřejná recitace poezie, autorské písně, které nebyly nikdy otištěny, zato však nesčetněkrát zpívány a poslouchány, rozhlasová četba z literárních děl a samozřejmě v první řadě netištěné, zato inscenované drama nebo jiný básnický žánr. Přesto se těmto ani dalším performativním žánrům primárně nevěnujeme. Důvod pro tuto dramatickou redukci pojmu literatury uvádíme trojí. Dva jsou pragmatické: divadelní cenzura byla až dosud v české teatrologii studována soustavněji a věcněji než cenzura tištěné literatury, takže o ní existuje jisté odborné povědomí. Zároveň představuje tak rozsáhlou a z hlediska pramenů nezávislou oblast, že by to fakticky znamenalo zdvojnásobení naší už tak rozsáhlé práce. Poslední důvod je metodologický: knihtisk jako masové médium, které svá sdělení šíří z jednoho místa v prostoru a čase prostřednictvím identických materiálních kopií s velmi dlouhým časovým trváním širokému okruhu empirických adresátů, nutně podléhá jiným procedurám filtrování, dohledu a cenzurování než žánry performativní. Jejich cenzuru by proto bylo nutno studovat i vykládat poněkud jinak než tu tiskovou. Jak, to naznačuje několik případových studií, které oblast tisku překračují směrem k situacím a médiím performativního sdělování textů (obvykle písňových nebo dramatických).

Tisk není výhradním atributem literatury a texty náležející do literární domény nejsou tím jediným, co tisk zprostředkovává. Je to zvláště očividné v případě periodik, která jsou dnes v obecném povědomí spojena více s politickou než s literární diskusí, jakkoli by bez periodik nebyla možná literární kritika a mnohé další vrstvy moderního literárního života. Ani v případě neperiodických publikací není nutno poukazovat na extrémní příklady, jako jsou matematické tabulky, aby bylo doloženo, že knihy nejsou totéž co literatura, byť jsou dnes jejím symbolem. Pro náš výklad jsme z toho vyvodili následující konsekvence: Co nejpřesněji se v rámcových kapitolách snažíme postihnout normativní základnu i praxi cenzurování neperiodických publikací. V dalším kroku pak na daném teritoriu ohledáváme především ty oblasti výpovědí, významů a estetických elementů, kde se cenzura knihy jako média dotýká literární komunikace v užším slova smyslu. V případě periodického tisku se snažíme postihnout alespoň základní rámce jeho společenské regulace a v obecnosti poukázat na to, kde se tato regulace dotýká spisovatelů, literárních textů a žánrů anebo podmínek pro šíření literatury či pro literární diskusi. I když lze za obecnou tendenci přítomné knihy pokládat koncentraci zájmu na cenzuru neperiodických tisků, v jednotlivých obdobích se centrum výkladu může posouvat k novinám a časopisům, jsou-li z nějakého důvodu pro literární kulturu příslušné doby anebo pro proměny cenzurního fungování zvláště významné.

Pojetí literární cenzury, inspirované přístupem zmíněné literární teoretičky Beate Müllerové, vychází z vědomí, že existuje celá škála různých typů, vrstev a situací **sociální regulace literární komunikace**. Může se jednat o institucionální cenzuru, jíž se v naší práci věnujeme především, existují však i jiné, nepřímé prostředky, jimiž stát reguluje a ovlivňuje proces literární komunikace. Těmto většinou ekonomickým nástrojům se věnujeme spíše okrajově. Měkčí podoby sociální regulace literatury se odehrávají v rámci vyjednávání různých aktérů literární komunikace, krajní podobu pak představuje zmíněná bourdieuovská regulace plynoucí z logiky pole.

Východiskem pro zacházení s ústředním pojmem se autorskému kolektivu stala pracovní definice, podle níž se institucionalizovanou literární cenzurou rozumí soubor procesů administrativní kontroly a regulace té literární komunikace, která se uskutečňuje prostřednictvím tištěných médií v okruhu mocenské dominance určité společenské autority (státu nebo některé jeho složky typu armády, školství, dále církve, města, politické strany, společenského hnutí). Těchto autorit může působit v kontextu jedné kultury v jeden historický moment více. Jejich působení na literární komunikaci se přitom buď doplňuje a posiluje, nebo se dostává do rozporu. Případných regionálních i dalších kontradikcí mohou účastníci literární komunikace využívat k narušování cenzurního procesu. Každá společenská autorita zaměřuje kontrolní procesy jednak dovnitř vlastní mocenské domény, jednak na rozhraní mezi interním prostředím a jeho okolím (například na úrovni státu jde o předběžnou cenzuru na jedné straně a cenzuru importovaných tisků na straně druhé). Procesy administrativní kontroly literární komunikace se řídí psanými i nepsanými normami právní, ideologické, morální a estetické povahy. Jsou vedeny ideálem kulturního řádu a společenského blaha (obecného zájmu), který zastávají kulturní elity spojené s danou společenskou autoritou. Kontrola je iniciována byrokratickými institucemi, jež se vnitřně organizují k naplnění příslušného ideálu. Delegováním kontrolních funkcí na externí subjekty a anticipací cenzurních zásahů je výkon cenzury rozptylován do celého literárního prostoru, kde se projevuje autocenzurou, preventivními zásahy redaktorů apod.

V byrokratických institucích cenzury může (ale nemusí) být kontrola komunikace literární (knižní produkce beletristického zaměření, literárních časopisů) a neliterární (například politického tisku) organizačně nebo personálně oddělena. Bez ohledu na tuto skutečnost chápeme jako literární cenzuru tu část cenzurních procesů, které se dotýkají textů považovaných pro tu kterou dobu za texty literární. Cenzura pracuje s odstupňovanou škálou zásahů do různých fází komunikačního procesu, směřuje proti autorovi, nakladateli, textu či jeho paratextům (recenzím, inzercím apod.), proti tiskaři, distributorovi, institucím archivujícím a zpřístupňujícím textové dědictví (zejména proti knihovnám, ale také muzeím či památníkům) anebo proti čtenáři. Aktivity cenzury vedou k vynětí textu z veřejné komunikace, k vyřazení textu z kulturního archivu, ke změně textu, k limitování a selektivní organizaci přístupu různých skupin adresátů k textu (vzdělanci versus lid, dospělí versus děti), ke změně autorských a čtenářských návyků. Patří k nim také

přidělování práva mluvit, koncesní nebo kvazikoncesní systémy, které určitým subjektům umožní vydávat časopis, stát se nakladatelem nebo knihkupcem, zařadit se mezi spisovatele (pokud je s tímto stavovským postavením spojeno určité formální či neformální právo publikovat), zatímco jiným subjektům je stejné právo upřeno či odňato. Všechny tyto zásahy či aktivity mohou být preventivní, nebo následné, selektivní, nebo plošné. Avšak jejich účinky jsou vždy dočasné – mohou být vystaveny revizi při nejbližší změně cenzurního řádu. Texty, významy, styly, autorské i čtenářské strategie a estetické či další kulturní hodnoty kolidující s normativním systémem cenzury jsou v průběhu cenzurního procesu nahrazovány texty, významy, styly, strategiemi a hodnotami jinými, konformními vůči sledovaným normám. Sama literární cenzura má přitom povahu komunikačního procesu se zpětnou vazbou. Vede k permanentnímu vyjednávání mezi pozicemi zúčastněných aktérů i ke stálejší proměně jejich strategií v tomto procesu (tj. k vývoji autorské, čtenářské, nakladatelské i cenzurní praxe).

Cenzurní akt je vždy kontextově situovaný. Za určité společenské, kulturní, historické situace proto texty nabývají kritických významů, které za odlišných okolností nemají. Proto také velké společenské změny anebo jiné rychlé a hluboké posuny těchto kontextů vyvolávají potřebu podrobit textové zásoby, které dříve cenzurou prošly, novému posouzení – recenzování. Působení literární cenzury si uvědomují všichni účastníci literární komunikace. Zvyšuje zájem o cenzurované texty a obsahy, vede k budování neveřejných (paralelních) komunikačních oběhů nebo k přemístění části literární komunikace do exilu. Literární cenzuru doprovází legitimizační a delegitimizační diskurz, přičemž druhý z nich je v některých typech cenzurních systémů sám prominentním cílem cenzurní aktivity (kritika cenzury je cenzurována). Literární cenzura působí v kontextu dalších institucí kontrolujících a regulujících literární komunikaci, k nimž patří zejména literární kritika, literární trh, instituce reprodukce literárního kánonu (škola, knihovna). Působení těchto institucí může mít v určitých případech stejné důsledky jako sama cenzura, avšak totožné s ní nejsou.

Autocenzurou pak v přítomné knize rozumíme typy vědomých úprav vlastního díla, anticipující případné zásahy institucionální cenzury, zároveň však zahrnující i moment nedobrovolnosti či přinucení. Tím se v našem pojetí liší od prvků strukturální regulace, které jsou důsledkem přizpůsobení výpovědi logice samotného kulturního pole a jichž si subjekt výpovědi nemusí být vědom. Toto pojetí autocenzury souvisí s tím, že svůj předmět pojmáme jako jev povýtce sociální. Stranou proto ponecháváme celou linii psychologických konstrukcí tohoto pojmu či jeho implikací pro duševní život jednotlivce i pro psychologii umělecké tvorby. Na počátku této linie leží koncepce Sigmunda Freuda, v níž se cenzurou nazývá regulace a transformace nevědomých hnutí a pudových tužeb na hranici mezi nevědomím a vědomím, prováděná Nadjá jako kritickou instancí, svědomím Já.¹⁹ O snu tak můžeme v kontextu jeho učení uvažovat jako o produktu cenzury, která eufemizuje a transformuje hlubinné obsahy nevědomí ve společensky přijatelný, byť z hlediska originálních snových myšlenek a hnutí deformovaný symbolický text. Tato

19) Sigmund Freud: „Psychologie masy a analýza Já“, in též: *O člověku a kultuře*, přel. Ludvík Hošek, Jiří Pechar, ed. Jiří Stromšík, Praha, Odeon 1989, s. 210–275, zde s. 244.

představa nemá přitom daleko k produktivním účinkům cenzury, jak o nich pojednává přítomná kniha, ani k ezopskému kódování literárních textů.

S ohledem na uvedenou definici literární cenzury každá z rámcových kapitol přiměřeně povaze zkoumaného období a postupu vlastního výkladu zohledňuje následující okruhy dat a problémů:

1) Historické, společenské, kulturní kontexty. Jedná se o elementární rámce literární komunikace, otázku rozvoje vzdělávacích institucí a přístupu populace ke knihám a k periodickému tisku. Pozornost je rovněž věnována profilu knižní produkce a stavu knižního trhu, dimenzím dobového čtenářství atp. Snahou je charakterizovat tyto kontexty i pomocí relevantních statistických údajů.

2) Diskurz o cenzuře. V příslušných pasážích půjde o zakotvení cenzurních institucí a norem v obecném civilizačním či kulturním projektu daného období a o vzhled do dobového uvažování o roli cenzury, ať už v něm převažuje legitimizační, anebo delegitimizační diskurz – tedy vyjadřování postojů, podle nichž cenzurování je, anebo není v obecném zájmu.

3) Cenzurní systém. Cílem je postihnout, které instituce jsou zapojeny do cenzurování, popsat jejich vnitřní uspořádání, funkce i jejich vzájemné vztahy a odlišit jejich role v procesech předběžné a následné cenzury. Z normativní složky cenzurního řádu zachycujeme především podobu a proměny tiskového zákonodárství a dále hlavní instituty trestního i občanského práva, které jsou při kontrole neperiodického i periodického tisku využívány, jakož i ta ustanovení ústavního pořádku, která vymezují prostor společenské kontroly literární komunikace v největší obecnosti. Co nej přesněji pak přibližujeme dekrety, výnosy, vyhlášky a interní předpisy nebo programové dokumenty cenzury. Vycházíme přitom z předpokladu, že kromě svého významu v kontextu ostatní legislativy či předpisů získávají tyto dokumenty význam rovněž v kontextu cenzurní praxe – tedy, když jsou cenzurním aparátem interpretovány a vztahovány k literárnímu materiálu. Zajímá nás personální obsazení cenzurujících institucí, zvláštní pozornost věnujeme kvalifikacím a kompetencím osob provádějících cenzurování, kritériím jejich výběru, formám jejich disciplinace.

4) Cenzurní praxe. Zaměřujeme se na cenzurování neperiodických tisků a v průměrné míře i periodik. Tam, kde je to možné, se snažíme působení cenzury kvantifikovat nebo pomocí kvalitativního hodnocení vztáhnout k rozsahu dobové knižní a literární produkce, k profilu literárního trhu apod. Rovněž se pokoušíme o statistickou či typologickou analýzu seznamů prohibit, pro období do roku 1945 věnujeme pozornost i jazykové stránce textů. Bereme v úvahu sociální diferenciaci publika, zaměření cenzury specificky vůči populární literatuře, literatuře pro děti, „minoritním“ podobám literatury. Čtenář má získat představu, zda působení cenzury zasahuje do literárního pole pouze okrajově, nebo prostupuje většinou jeho rozlohy. Formou souhrnné analýzy i hojným uváděním dokladů těchto textů či paratextů, jež se cenzura snaží z literární produkce eliminovat, neboť se z jejího hlediska jeví jako nepřijatelné či nežádoucí, jsou pojmenovávána tematická, motivická, žánrová a stylová těžiště působení cenzury.

5) Místa regulace, strategie účastníků. Čtenář má z jednoho či více míst výkladu v rámcové kapitole pochopit, jakou cestou procházelo v dané době literární dílo od svého

vzniku až do chvíle svého zařazení do fondů knihoven či uložení v distribuční síti a jak po této cestě byla rozložena místa cenzurní intervence. Nepoužívá se jedno společné teoretické schéma literární komunikace; cílem je vyjít z představy hlavních pólů komunikačního procesu a přibližovat jejich konkrétní historické formy a instance. Potenciální místa regulace nejsou pojednávána systematicky. Všimáme si těch, jež mají podle nás pro dané období větší důležitost. Při přibližování strategií, jimiž aktéři v literárním poli na působení cenzury reagují, bereme v úvahu nejen perspektivu autora, ale pokud možno také vydavatele, čtenáře, textu a podobně. Vyhledáváme historické příklady produktivních důsledků existence cenzury.

Druhé základní pásmo knihy, sestávající z případových studií, umožňuje explikovat dobový cenzurní řád v detailu. Má svou problémovou povahou rozšířit, dynamizovat a také problematizovat syntetizující výklad rámcových kapitol, jež nutně tenduje k přehledovosti a linearitě. Podle tématu a vztahu k rámcové kapitole lze zařazené případové studie rozdělit do několika typů (příčemž konkrétní studie může být kombinací více typů):

a) Rozšiřující. Doplnují výklad o institucionalizované cenzuře výpravami do vedlejších oblastí, kterými se již rámcové kapitoly při svém primárním zaměření na literární komunikaci prostřednictvím tisku nemohou soustavně zabývat, ať už je to scénické provádění literárních děl nebo dění v institucionálních a sociálních podprostorech státu, jaké představuje kupříkladu školství se svými funkčně i organizačně specializovanými knihovnami a korpusy výukových materiálů. V jedné z případových studií tak sledujeme několik vln purifikace školních knihoven v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století, a to jako součást řetězce regulačních a seberegulačních aktivit rozložených v prostoru, který sahá od centrálních i lokálních školských úřadů přes učitelské spolky až po literární trh, reprezentovaný nakladateli, knihkupci – a nakonec i autory povídek pro děti či adaptátory děl klasiků pohádkového žánru. Pokud se týká performativních žánrů, studie o tom, jak se Vladimír Merta v sedmdesátých a osmdesátých letech vyrovnával s omezeními pro různé typy koncertních vystoupení, poukazuje k rizikům i příležitostem, jež rozptýlená cenzurní soustava období tzv. normalizace přinášela nejen písničkářům, ale i dalším umělcům, kteří prezentovali texty scénicky.

b) Příkladové. Zblízka na určitém konkrétním případě ukazují ty rysy dobového cenzurního řádu nebo typické dobové situace cenzurování, které jsou v rámcových kapitolách zachyceny jen v obecném shrnutí. Studie tohoto typu ukazují na vnitřní členitost a dynamiku dobových cenzurních řádů a formou teoretické diskuse, která pro rámcové kapitoly není typická, i na metodologickou podmíněnost zvolené interpretace. Snahou rovněž bylo podat pokud možno netradiční pohled na prominentní, známé případy, osobnosti nebo díla, která nepředstavují jen důležité momenty literárních dějin, ale často také spoluurčují náš názor na cenzuru všeobecně nebo její fungování v konkrétním kontextu. Jedna z případových studií tak například ukazuje, k jakým argumentačním strategiím a taktizování při jednání s cenzurními institucemi byl nucen ten literát předbřeznové doby, který – tak jako Václav Hanka, o němž studie pojednává – vydával díla starší literatury. Jako editor mohl totiž na rozdíl od autorů původních děl vydávané texty jen obtížně přizpůsobovat aktuálním pravidlům cenzury i literárního pole. Chtěl-li jejich vydání prosadit, musel obrátit volit, zda se obrátí k pražské cenzuře, vídeňské cenzuře – anebo k oběma naráz, musel aktivizovat síť kontaktů, které propojovaly středoevropské literáty,

intelektuály i cenzory, a vyjednávat v průběhu (často velmi dlouhého) cenzurního řízení i řešení specifických konfliktů jazykově českého literárního prostředí. Jiná ze studií přibližuje podíl protektorátní cenzury na konstituování básnické prvotiny Jiřího Koláře, sbírky *Křestný list*. Ukazuje, jak do jejích příprav zasáhla proměna cenzurního systému, k níž došlo v polovině roku 1941, a zamýšlí se nad důsledky, které změna tvaru sbírky mohla mít pro recepci autorova díla. Lze se domnívat, že cenzura v Kolářově rané sbírce potlačila vrstvu politických motivů a oslabil tak její souvislost s proudem národně politické poezie, který dominoval recepci českého básnictví první poloviny čtyřicátých let.

c) Strukturální. Poslední typ případových studií má za úkol vyjít vstříc dekonstruktivistickému rozšíření teorie cenzury do „měkkých“ oblastí strukturální regulace a akcentům *new censorship* na produktivitu cenzurního působení. Zde se dostávají na řadu i ty případy zablokování literární komunikace, které rozhodně nelze považovat za důsledek zásahu institucionalizované moci a jež tak svou povahou leží mimo zorné pole rámcových kapitol, dále rozbor literárních děl, která vznikla jako instrument nebo důsledek cenzury, anebo případy selektivního zacházení s texty či recipiency, které mohou být prostřednictvím svého uvedení do vztahu k cenzuře lépe pochopeny samy o sobě nebo mohou vrhnout jisté světlo na bezprostřední historický a kulturní kontext svého vzniku. Patří sem studie o překladech dramát Václava Havla do angličtiny a o dramatických textech, které si na základě těchto překladů a v rozporu se snahou Havlovy překladatelky prosadit respekt k autorovým autointerpretacím vlastních děl jako filozofických, nikoli politických textů vytvářeli američtí divadelníci. Je samozřejmostí, že každý překlad provádí transformaci určitého díla z významového a výrazového kontextu originální kultury do významového a výrazového kontextu kultury recipující. Tím, kdo tento proces aktivním výběrem z možných významových variant a výrazových prvků řídí, není kultura zdrojová, ale přijímající – ta, která si příslušný text prostřednictvím překladu apropriuje podle svých aktuálních estetických norem. Podobně nemůže být sporu o tom, že drama jako literární text tvoří vždy pouze jeden z pramenů konkrétní inscenace a je v divadelní praxi podrobováno permanentním úpravám, odpovídajícím proměnám divadelní poetiky i záměrům konkrétního režiséra či inscenační kolektivu. Tato nestabilita, nemožnost fixovat text přiléhá obecně jako komunikační dispozice ke všem performativním žánrům, týká se scénické prezentace poezie stejně jako koncertů, kde zaznívají písně, nebo divadla libovolného žánrového zaměření. Za představením textových variací na dramata Václava Havla v prostředí angloamerického divadla a sporů jeho překladatelky s inscenátory těchto dramát se nicméně rýsuje otázka, nakolik představovaly ideologické a kulturní stereotypy období studené války filtr, který efektivně a nad rámec jednotlivých inscenačních příležitostí blokoval při přechodu z lokálního do globálního komunikačního prostředí určité poetické i významové vrstvy Havlových textů.

Studie posledně zmíněného typu rovněž prověřují konkrétním materiálem abstraktní úvahy o kontinuitách vedoucích od reglementující logiky pole k cenzurujícím institucím. Mohou též poskytnout příležitost k úvahám, nakolik jsou metodologické návrhy teoretiků *new censorship* schopny absorbovat zpětnou vazbu z jiných historických kontextů, než je liberálnědemokratický prostor angloamerických zemí současného Západu.

Otázky **strukturální regulace** patří k těm, které v přítomné knize stojí na pomezí všech výkladových pásem. Implicitně či explicitně se jich vedle příslušných případových

studií dotýkají i rámcové kapitoly a poukazuje na ně také doplňkové pásmo infoboxů. Podobné postavení v tematické struktuře knihy mají projevy **nestátní cenzury** nebo **speciálních cenzurních systémů**, jaké se rozvíjejí uvnitř komplexních státních organizací typu školství. Za nestátní cenzuru konvenčně označujeme ty (z hlediska krásné literatury významné) momenty regulace slova a tisku, k nimž dochází v rámci společenských hnutí, církví či politických stran. Jde o projevy regulace tisku a vyjádření, které geneticky (v případě církve, která až do poloviny 19. století na státem organizované institucionální cenzuře spolupracuje) nebo z hlediska mocenského potenciálu příslušného hnutí či instituce mají blízko ke státní cenzuře. Hnutí, politické strany nebo náboženské komunity udržují svou vnitřní jednotu mimo jiné tím, že své stoupence podrobují normám ideologické, teologické anebo estetické ortodoxie a formálně či neformálně trestají takové jejich jednání, které se aktuální ortodoxii vymyká. Děje se tak jak v hnutích, která mají podobné cenzurní mechanismy institucionalizovány, jako je katolická církev se svým kodexem kanonického práva, detailně stanovujícím odpovědnost ordinářů diecézí za literární tvorbu příslušníků kléru i za obsah četby věřících, tak ve skupinách, kde k podobnému sjednocování dochází ad hoc. V každém hnutí zároveň vznikají názorové proudy odlišující se svým pohledem na příslušnou ortodoxii, navzájem o ní polemizující a pokoušející se – mimo jiné intervencemi s cenzurními účinky – dosáhnout toho, aby se jejich pojetí prosadilo jako oficiální učení hnutí jako celku. Nejvýraznější sondu do oblasti té nestátní regulace literární komunikace, kde regulujícím subjektem je národní hnutí, v přítomné knize představuje případová studie o tzv. národním soudu nad Karlem Sabinou. Pojednává o tom, jak příslušné společenské hnutí vylučuje ze svého středu na okraj literárního pole autora, který se provinil proti jeho ortodoxii – „zradil“ hodnoty hnutí. Z konkrétně historického pohledu obnažuje úspěch nejen diskurzivního, ale i faktického vyloučení Sabiny z české kultury i společnosti jak mocenskou sílu českého národního hnutí v sedmdesátých letech 19. století, tak i protiklad mezi jeho hodnotovým rámcem a hodnotovým rámcem tehdejší státní cenzury.

Pozornost věnovaná strukturální regulaci, nestátní cenzuře a vedlejším cenzurním systémům se v přítomné knize období od období liší. Tato proměnlivost souvisí – kromě individuálního přístupu autorů rámcových kapitol a redaktorů jednotlivých částí knihy, limitované kapacity celého autorského kolektivu i aktuálního stavu bádání v příslušných oblastech literárních či kulturních dějin – rovněž s rozsahem institucionální státní cenzury v příslušné dějinné etapě a s jejím vnímáním ze strany dobové literární veřejnosti. Platí totiž, že kde je působení institucionalizované cenzury zvláště extenzivní, poutá k sobě obzvláště intenzivní pozornost účastníků literárního procesu. Naopak tam, kde se státní cenzura jako pomyslné centrum regulativních aktivit moderní literární kultury vytrácí, vystupují (i pro současníky) do popředí jiné překážky komunikace.

Tento mechanismus může vyvolávat dojem, že se státní cenzura, nestátní cenzura a strukturální regulace vzájemně nahrazují: existuje-li institucionalizovaná cenzura, neexistuje strukturální regulace, slábne-li státní cenzura, nabývá na síle nestátní atd. Tak tomu však není. Příslušné síly nezačínají působit až tehdy, kdy se institucionální cenzura z kulturní komunikace stahuje. Z principu ji doprovázejí vždy. Nelze ani říci, že by státní cenzuru nahradily, protože jejich účinky v procesu komunikace jsou mnohdy jiné, než je „zastavování“ textů, významů či forem před vstupem do globálního komunikačního toku

nebo jejich vyřazování z něj – tedy ty účinky, které si typicky spojujeme s působením státní reglementace komunikace a vypovídání. Strukturální regulace a priori a z velké části i pod hladinou společenského vědomí limituje pole potenciálních výpovědí, které mají šanci vzniknout a dospět k sluchu současníků. Účinky nestátní cenzury jsou obvykle mnohem lokalizovanější v prostoru a méně stálé než účinky cenzury státní. V dobách, kdy je intenzivní, může nicméně institucionalizovaná státní cenzura na tyto účinky a síly navazovat, takže nestátní cenzura i strukturální regulace se v ní více či méně propojují.

Ani rámcové kapitoly v celém svém rozsahu, natož případové studie – a mezi nimi zvláště ty věnované problémům strukturální regulace – nemají normativní ambice ve vztahu k pojmu cenzury. Nehodlají autoritativně rozhodovat, co z projevů literárního jednání, o nichž se v nich pojednává, ještě rozhodně je a co už naopak není cenzurou. Jejich smyslem je poukázat na pletence regulací a selekcí, které se jako vlny šíří literárním prostorem a způsobují mimo jiné to, že určité jednání v určitém kontextu cenzurních implikací nabývá a v jiném zase ne. Spolu s Beate Müllerovou (a jejím prostřednictvím s Ludwigem Wittgensteinem, jehož konceptu rodových podobností se Müllerová dovolává) chceme pracovat v měkkých škálách ubývání a přibývání, přeskupování a nahrazování příznaků, které teprve až ve svém souhrnu situují určitý jev na okraj či do centra příslušného okruhu fenoménů.²⁰ Je tedy samozřejmým východiskem našeho výkladu, že veškerá komunikace se děje pod mnohonásobnou sociální regulací a že tato regulace přechází v cenzurování postupně, takže určité jednání se může **více** či **méně** stávat cenzurou a mít její důsledky v závislosti na historickém i individuálním kontextu.

Příkladem může být rozhodování v redakcích periodik a nakladatelství o tom, jaký text vydat a jakou jeho úpravu si případně na autorovi jako podmínku otištění či vydání vynutit. Pojetí cenzury, na němž se dohodli autoři přítomné knihy, obecně toto rozhodování v mediálních organizacích s cenzurou nespojuje. Jak ovšem interpretovat situaci, kdy určité literární dílo, zpětně pokládané za výsostnou hodnotu a formativní složku literárního kánonu, nemůže ve své době nalézt vydavatele? Nejde právě v této situaci o ukázkou strukturální reglementace literární komunikace, kterou je účelné vztáhnout k pojmu cenzury, protože její účinky jsou stejné? Zařazením některých kapitol do pásma případových studií chceme tento typ úvah podnítit.

20) B. Müllerová: „Cenzura a kulturní regulace: mapování terénu“, cit. dílo, s. 234–235.

Diskurz svobody slova jako lidského práva, na jehož pozadí je téma cenzury dodnes reflektováno a který se (vztažen k literární komunikaci v českých zemích) jako jedno z průchozích témat vine celou přítomnou knihou, byl poprvé vyjádřen v „ústavě“ dánské vlády Johanna Friedricha Struenseeho z roku 1770 o svobodě tisku a poté v pařížské Deklaraci práv člověka a občana z 26. srpna 1789. Deklarace ve svém pátém paragrafu hlásala, že „zákon má právo zakazovat pouze činy škodlivé společnosti“, což tehdy i poté implikovalo potřebu nezanedbatelného společenského nebo expertního konsenzu o tom, které činy to jsou. Vyjadřovala základní koncept západních společností spočívající v tom, že „svobodné sdělování myšlenek a názorů je jedním z nejcennějších práv člověka“. Nezaručovala však bezbřehou svobodu slova, nýbrž jen to, že „každý občan může tedy svobodně mluvit, psát, tisknout, jest se mu však zodpovídat za zneužívání této svobody v případech zákonem stanovených“ (§ 11).²¹ To také odlišovalo jeden z prvních ústavních textů Francouzské revoluce od ústavy Spojených států, jejíž slavný první dodatek z roku 1791 zakázal americkým vládám „vydávat zákony omezující svobodu slova nebo tisku“²² a zakotvil tak odlišné pojetí svobody slova a médií.

Název anonymního spisu *Zurückfoderung der Denkfreyheit von den Fürsten Europas die sie bisher unterdrückten. Eine Rede* (1793) filozofa Johanna Gottlieba Fichteho žádal mocnáře Evropy o „vrácení“ svobody myšlení a slova. Vidíme, že ve Fichteho době bylo již možné o svobodě slova uvažovat jako o čemsi, co je aktuálně ztraceno, nebo dokonce odcizeno, co je však ve své podstatě nadčasovým a nezczizitelným právem všech. Skutečnost, že byl spis mladého filozofa zakázán, svědčí zároveň o tom, že v devadesátých letech 18. století se přechod ke společenským vztahům založeným na přirozeném právu ve střední Evropě zpomalil, a to z obavy, aby se tak nenarušoval stávající sociální řád a neohrožovala monarchie jako forma řízení státu. Cenzurování samotné diskuse o svobodě slova se v tomto kontextu prezentovalo jako nástroj stabilizace, jako způsob, jak čelit hrozbě, která z francouzské Deklarace práv člověka a občana vyplývala.

V tomto raném okamžiku moderní doby se také vyjevil základní rozpor mezi svobodou jednotlivce a stabilitou společnosti jakožto obecným zájmem všech. Arthur Schopenhauer parafrázoval pařížskou deklaraci lidských práv slovy „každý má právo dělat cokoli, čím nikoho nepoškodí“.²³ Které verbální činy nebo umělecké texty jsou neškodné a které naopak škodlivé, to je od konce 18. století v evropských demokraciích až podnes předmětem nekončícího dohadování, věcí sociálně, historicky, literárně a ideologicky podmíněné interpretace. V praxi to znamená mimo jiné i to, že když jedna společenská skupina, byť

21) „První francouzská Deklarace práv člověka a občana (26. srpna 1789)“, in Daniela Tinková (ed.): *Zrození občana. Antologie dokumentů z Francouzské revoluce*, Praha, Academia 2015, s. 62–64.

22) „Ústava Spojených států amerických“, in George B. Tindall, David E. Shi: *Dějiny Spojených států amerických*, přel. Alena Faltýsková a kol., Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996, s. 792–804, zde s. 799.

23) Arthur Schopenhauer: *Parerga a paralipomena*, Malé filosofické spisy, sv. 2, přel. Milan Váňa, Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2011, s. 132, § 121.

poměrně malá a radikální, úspěšně prosadí svůj kulturní projekt do státní agendy a podaří se jí ho promítnout do platné legislativy, může nesouhlas s tímto projektem narušit na hranice svobody sdělování myšlenek. Svoboda vyjádření tedy není fixní veličinou, proměňuje se v závislosti na historickém kontextu a je rámována diskurzem o obecném zájmu společnosti a o tom, co ho narušuje. Můžeme zobecnit, že v krizových situacích nebo v dobách nového společenského projektu se poměr mezi svobodou slova a obecným zájmem vyvíjí na úkor individuálních svobod, kdežto v době společenské stability naopak ve směru rozšiřování možností každého jednotlivého člověka a umělce.

Diskurz svobody slova a hledání hranic této svobody představují konstantní základ kulturní situace v celém období oněch dvou a půl století, po něž regulaci literárního vyjádření v prostoru mezi obecným a individuálním zájmem sledujeme. Na pozadí těchto konstant probíhají historické změny. Dvojice velkých mediálních změn historický interval přítomné knihy přibližně rámuje. V návaznosti na vůdčí francouzské představitele oboru dějin sociální komunikace prostřednictvím tisku (neboli dějin knihy) o nich mluvíme jako o **druhé a třetí revoluci knihy**.²⁴ První takovou revoluci znamenal vynález knihtisku v 15. století. Druhá revoluce knihy začíná v českých zemích v poslední třetině 18. století a je především revolucí čtení, neboť její podstata spočívala zejména v rozšíření publika a prudkém nárůstu množství dostupných tisků.²⁵ Na konci 18. století se funkce knih a tisku obecně proměnila. Kniha se podílí na vytváření publika, jež se postupně zapojuje do diskuse o věcech veřejných čili o politických otázkách. Jürgen Habermas tento vývoj analyzoval jako přechod od (šlechtické) reprezentativní veřejnosti k veřejnosti občanské: „Proces, v němž je vrchnostensky reglementovaná veřejnost osvojována publikem rozvažujících soukromých osob a v němž se etabluje jako sféra kritiky veřejné moci, se uskutečňuje jako přeměna funkce literární veřejnosti, která je již vybavena institucemi publika a platformami diskuse.“²⁶ Spojen s tímto vývojem se zmíněný nárok na svobodu slova stal základnou nové kulturní a literární situace.

Naše kniha končí svůj výklad třetí revolucí knihy, spojenou s nástupem internetu jako interaktivního masového média. V tomto teprve se rýsujícím modelu literární komunikace ztrácejí tradiční gutenbergovské pojmy jako autor, tiskař, knihkupec či nakladatel své dřívější kontury. Z hlediska dohledu a kontroly se objevují zcela nové problémy, o kterých se vášnivě diskutuje. Internet představuje globální médium v tom smyslu, že zcela eliminuje faktor geografických vzdáleností a poskytuje takové technologické příležitosti k univerzálnímu šíření i vyhledávání informací, které právní, kulturní i represivní systémy jednotlivých států jen stěží a jen zčásti mohou dostat pod svoji kontrolu. Na druhou

24) Základní význam mají publikace Frédéric Barbier (ed.): *Les trois révolutions du livre. Actes du colloque international de Lyon/Villeurbanne (1998)*, Bordeaux - Genève, Societé des bibliophiles de Guyenne - Droz 2001; týž: *Histoire du livre*, Paris, Armand Colin 2000, s. 169-258. Z perspektivy dějin čtení srov. Roger Chartier, Guglielmo Cavallo: „Einleitung“, in tíž (eds.): *Die Welt des Lesens. Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, Frankfurt am Main - New York, Campus 1999, s. 9-57, zde s. 39-48.

25) R. Chartier, G. Cavallo: „Einleitung“, cit. dílo, s. 42. Na rozdíl od Frédérica Barbiera vidí Chartier a Cavallo tuto „čtenářskou revoluci“ jako víceméně nezávislou na technických inovacích.

26) Jürgen Habermas: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, přel. Alena Bakešová, Josef Velek, Praha, Filosofia 2000, s. 118. Přehled o kritické reflexi Habermasova konceptu veřejnosti, a zejména jeho přílišného zjednodušení v několika ohledech, poskytuje např. Luke Goode: *Jürgen Habermas. Democracy and the Public Sphere*, London - Ann Arbor, Pluto Press 2005, s. 29-55.

stranu, digitalizace usnadňuje plošnou kontrolu informačního toku, jeho pozměňování či blokadu v hlavních uzlech sítě. Na rozdíl od tradičních masových médií, počínaje knižtiskem a konče televizí, internet narušuje přehradu mezi kategoriemi mediálních producentů a konzumentů. V podstatě každý může nejen psát i číst, ale také publikovat a distribuovat textová a multimediální sdělení. Digitální mediální produkty zbavené materiálního substrátu kolují po světové počítačové síti spontánně a nahodile. Jejich zvládnutí například formou selekce a hierarchizace informací se stalo největší ekonomickou příležitostí pozdně moderní společnosti a zdrojem vysokých zisků globálních technologických firem. Lze mít jen málo pochybností o tom, že téma cenzury v tomto kontextu brzy získá opět na aktuálnosti. Otázka, jakým způsobem se tak stane a jak na nové podoby cenzury lidstvo odpoví, však leží již za historickým obzorem naší knihy.

Doba trvání moderní literární kultury, vymezená oběma mediálními revolucemi, je v knize periodizována pomocí mezníků souvisejících s proměnami cenzurního řádu. Periodizace obecně patří k nejnáročnějším úkolům literární historie a způsob, jak se s tímto úkolem vyrovnat, nesnadno hledal i kolektiv spoluautorů přítomné knihy. V průběhu práce jsme zkoušeli různé modifikace periodizačního řešení, s nímž jsme jako s hypotézou do projektu vstupovali. Vraťující se otázkou například bylo, jak pracovat s obdobími válek, výjimečných stavů nebo společenských převratů. Pro tyto situace platí, že se náhlou absencí či naopak vystupňováním cenzurního dohledu vymykají tomu, co je v dané oblasti běžné před nimi i po nich, v dobách stability. Nabízela by se proto možnost pojímat tyto zlomy nebo „švy“ jako samostatné periodizační celky. Jde ovšem o období krátká, chaotická a z hlediska proměn cenzurního systému přechodová či jinak atypická. Z toho důvodu nakonec převážil model, v němž jsou zmíněná období podřazena větším periodizačním celkům jako specifické „mezihry“, což se týká kupříkladu revolučních měsíců 1848–1849, první světové války (1914–1918), ale i dalších historických momentů na okrajích i uvnitř zvolených období (příkladem může být pražské jaro roku 1968).

Při stanovování periodizačních mezníků střídáme nejčastěji dvě hlediska: proměnu na rovině normativní složky cenzurního řádu a proměnu na rovině cenzurní praxe. Výrazem **cenzurní řád** přitom označujeme komplexní soubor jevů společenských, politických, kulturních, který má svou složku právní, složku politicko-filozofickou, estetickou, literární, ekonomickou, ideologickou, administrativní atd. Uvedené složky podléhají historickým proměnám, jež mají různou dynamiku: některé mají velmi dlouhé trvání, jiné zase okamžitě reagují na politické události. Ani v okamžicích společenských převratů nedochází ke změnám či rupturám na všech rovinách cenzurního řádu současně.

Příkladem prvního přístupu, odrážejícího proměny normativní složky cenzurního řádu, je rok 1863, kdy vstoupil v platnost nový, liberálně koncipovaný tiskový zákon. Podobný případ představuje rok 1810, kdy byl vydán nový rakouský cenzurní předpis, zdůrazňující ochranu lidového, naivního, kulturně nedospělého čtenáře a reagující na morální paniku, k níž v západní Evropě druhé poloviny 18. století vedl rozmach románové fikce a rozšiřující se přístup širokých společenských vrstev k beletrii. Výklad literární cenzury období státního socialismu pak nezačínáme rokem 1948, kdy byly v důsledku únorového převratu připraveny mocenské předpoklady stalinistické kultury, nýbrž rokem následujícím. Teprve tehdy totiž byla na základě přijatého znárodňovacího nakladatelského zákona provedena etatizace a monopolizace knižního trhu.

Naopak s lety 1918 nebo 1938 okamžik zásadní proměny tiskové legislativy spojit nelze. Volba těchto momentů jako periodizačních mezníků poukazuje k tomu, že pro povahu určitého cenzurního řádu nejsou rozhodující oficiální normy (zákonné či interní), ale až to, jak jsou v praxi všemi příslušnými správními, administrativními, justičními, kulturními či literárními institucemi v procesu společenské regulace literární komunikace vykládány a uváděny do souvislosti s literárními jevy. Dobře to ukazuje předěl mezi liberálním cenzurním řádem první a autoritativním cenzurním řádem druhé republiky. Ten nebyl důsledkem změny samotných právních instrumentů, ale prudce se změnil kulturní kontext, v němž byly zákonné předpisy aplikovány a v němž liberální hodnoty a procedury pozbyly svůj étos.

Periodizace výkladů v přítomné knize mohla být i jiná. Pokud se týče první části, pojednávající o období let 1749–1810, po dlouhou dobu bylo ve hře užší pojetí s úvodním mezníkem na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století, kdy se převzetí cenzury státem v habsburské monarchii stalo již zřejmým faktem. Řešení širší, které nakonec dostalo přednost, umožňuje sledovat, jak se přechod institucionalizované cenzury z církevních do státních rukou postupně prosazoval. Dovoluje také podtrhnout dramatické rozdíly mezi barokní a osvícenskou kulturou četby a s nimi i předěl mezi kulturou raného novověku a moderní doby, který je z hlediska námi sledované problematiky konstitutivní. Zcela specifický úsek představuje část poslední, osmá, ohraničená v titulu lety 1989–2014. Zatímco předchozí periody můžeme považovat za relativně uzavřené historické celky (jakkoli připouštíme možnost jejich odlišného vymezení), v případě posledního období je jediným jasným mezníkem rok 1989, v jehož posledních týdnech se velmi rychle zhroutil rozptýlená cenzurní soustava normalizační éry. Naproti tomu rok 2014 neoznačuje žádnou významnou proměnu normativní či praktické složky cenzurního řádu a nehraje ani žádnou roli v procesu třetí mediální revoluce; nejde tedy o závěrečný mezník srovnatelný s vymezeními v jiných částech knihy. Pokud mu můžeme připsat určitý symbolický význam, tak jen v rámci experimentu na poli soudobých dějin. Je to náš pokus odpovědět na otázku, jak daleko (či blízko) k současnosti lze dovést historickou práci. Lze předpokládat, že velká paradigmatická či alespoň kriteriální změna v oblasti společenské kontroly nad literaturou nás teprve čeká. (Doufejme jen, že až k ní dojde, nebude mít čtenář přítomné knihy pocit dějá vu.)

Variabilita periodizačního řešení se netýká jen okrajových částí knihy. Oproti výchozím periodizačním tezím se jinak vyvinula část věnovaná socialistické diktatuře. Nad prvotním záměrem oddělit od sebe padesátá a šedesátá léta na jedné straně a dvě normalizační desetiletí na straně druhé převážilo nakonec celostní pojetí. Navzdory tvrzením starší sekundární literatury²⁷ o klíčové roli centrální instituce předběžné cenzury v mediálních systémech sovětského typu (sovětský Glavlit, naše Hlavní správa tiskového dohledu – HSTD, respektive Ústřední publikační správa – ÚPS) se ukázalo, že základní systémové rysy literární cenzury v období existence HSTD/ÚPS (1953–1968) a v období po jejím zrušení se od sebe neliší. Také v případě bouřlivých let 1938–1949 dostala nakonec – při vědomí všech odlišností mezi třemi politickými režimy, které se za tuto dobu v českých

27) Srov. Arlen Viktorovič Bljum: *Sovetskaja cenzura v epochu totalnogo těrrora, 1929–1953*, Sankt Peterburg, Akademičeskij projekt 2000.

zemích vystřídaly – akcentace společných rysů přednost před akcentováním rozdílů, které umožňují rozmísťovat v příběhu literární cenzury tohoto přelomového historického období signály diskontinuity. U dvou částí, pokrývajících dlouhou éru liberálního vývoje českých zemí za Rakouska-Uherska a za první republiky, se jako alternativní řešení nabízel (nádavkem k osamostatnění první světové války jako samostatného celku) rozdělení prvně jmenovaného období do dvou: od roku 1863 do etablování modernismu a od něj do vzniku samostatného československého státu. Šlo by tedy o periodizaci zdůrazňující přechod od národně k moderně koncipované literární kultuře a reakci cenzurního systému na něj. V diskusi se přitom vynořovala také idea opačná, spočívající ve spojení období 1863–1918 a 1918–1938 – takové řešení by samozřejmě akcentovalo níže nastíněné ideálnětypické rysy liberální cenzury.

Počáteční partie každé rámcové kapitoly přináší argumenty pro zvolené periodizační řešení a více či méně explicitní diskusi o nich. Nehodláme je proto na tomto místě opakovat. Zde jsme jen poukázali na základní principy i problémy periodizace dějin literární cenzury a na alternativy předkládaného řešení.

Paternalistická, liberální a autoritativní cenzura: ideální typ jako metodologický instrument

---

Spolu s tím, jak přípravné verze rámcových kapitol procházely kolektivní diskusí, se stávalo stále zjevnějším, že sledovanou problematikou procházejí od začátku do konce společné rysy, které nelze vyložit jen teoreticky jako součást vytyčeného modelu cenzury nebo chronologicky jako součást či důsledek historické změny v procesech cenzurování. Tyto regularity se nedaly ani jednoduše podrobit periodizaci, na jejímž základě je kniha rozdělena do osmi období. Šlo o latentní paralely, analogie a shody, které byly sice signalizovány konkrétními rysy jednotlivých cenzurujících institucí, cenzurních norem či způsobu jejich uplatňování, ale nedaly se na tyto fenomény redukovat, nedaly se s nimi ztotožnit. Pro celky, které takto za empirickou látkou vystávaly, platilo, že přesahují dílčí, jakkoli významné proměny jednotlivých vrstev či složek cenzurního řádu, o něž se jinak periodizace výkladu opírá. I když se mezi nimi rýsovaly určité diachronní vztahy v tom smyslu, že na scénu moderních dějin české kultury vstupovaly postupně, bylo zřejmé, že se mezi nimi nejedná o vztah prosté následnosti, ale že jsou přinejmenším od jisté chvíle v pozadí kulturního dění přítomny simultánně. Jejich elementy se v empirické realitě reglementace kultury kombinují a prolínají a mají tendenci se do ní v určitých situacích vracet.

Nástrojem pro uchopení těchto velkých celků v přítomné knize je koncept ideálních typů, jak jej na počátku dvacátého století navrhl sociolog Max Weber.²⁸ Weber takto pojmenoval „vnitřně jednotné **myšlenkové** obrazy“, které vznikají „stupňováním určitých prvků skutečnosti“ a „sloučením množství jednotlivých difuzních a diskrétních jevů“. V důsledku tohoto stupňování a slučování se ideální typ ve své čistotě „nikde ve skutečnosti empiricky nevyskytuje“. To však – jak praví klasik sociálních věd – není překážkou, ale naopak podmínkou pro jeho využití v historiografii.²⁹ V ní má ideální typ úlohu poznávacího instrumentu, „mezního pojmu“, který nesmí být zaměňován s historickou skutečností a nemůže sloužit jako schéma, do něhož „by měla být skutečnost zařazena jako **exemplář**“,³⁰ ale jako takové schéma, jímž je skutečnost „**poměřována**“ v zájmu rozpoznání toho, co je na ní „**specifické**“.³¹ Ideální typ je tedy vyjádřením toho, co je konkrétním historickým formám určitého společenského jevu společné, i když tento jev neexistuje jinak než právě v rozmanitosti svých empirických forem.

Abychom se v přítomné knize dobrali jedinečných rysů literární cenzury v každém z osmi období dějin, do nichž je výklad periodizován, konstruujeme tři ideálnětypické modely cenzury: **paternalistický**, **liberální** a **autoritativní**.

1) Paternalistická cenzura. Charakteristický je pro ni koncept užitečné literatury, v níž cenzura tohoto typu spatřuje prostředek vzdělávání, rozšiřování znalostí

28) Max Weber: „Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání“, in též: *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka, Praha, Oikúmené 1998, s. 7–63, zde s. 43–44.

29) Tamtéž, s. 44.

30) Tamtéž, s. 46.

31) Tamtéž, s. 46, 53.

a pozitivního vývoje společnosti. K nejvýraznějším rysům paternalistického cenzurního systému patří diferencovaný model publika a odstupňovaný přístup k jednotlivým kategoriím čtenářů. Cílem je podřízení četby těch čtenářů, kteří si prozatím neosvojili vyšší kulturní kompetence a nemohli ani prokázat svou konformitu s požadovanými kulturními hodnotami, dohledu státu. Nástrojem řízení četby ve vztahu k jednotlivým vzdělanostním a společenským skupinám je soustava cenzurních verdiktů, stanovující pro jednotlivé texty nebo druhy tiskových materiálů větší či menší distribuční omezení: některé knihy smějí být vydány, ale ne inzerovány, jiné jsou povoleny pouze pro ruce vzdělanců atd. Zejména příslušníci elit mají v systému paternalistické cenzury poměrně dost příležitostí, jak si zakázanou četbu obstarat. Naopak tištěné materiály určené málo kulturně vyspělému publiku jsou podrobeny striktní regulaci.

Paternalistický cenzurní systém se opírá o důsledně uplatňovanou předběžnou cenzuru. Pro tisk, respektive distribuci díla je nutné cenzurní povolení vydané příslušným úřadem. Na tituly bez tohoto povolení se nahlíží jako na zakázané. Cenzorem je zpravidla státem nominovaný expert zevnitř literárního pole (univerzitní profesor, básník), jenž se obvykle k obsahu a tendenci díla, jeho (ne)mravnosti či užitečnosti vyjadřuje na základě vlastního estetického a filozofického názoru, přičemž úřední předpisy, o něž se při hodnocení opírá, mají všeobecnou povahu a nezabývají se ideovými, vědeckými ani estetickými detaily. Importovaná zahraniční produkce prochází kontrolou na základě seznamů cenzurovaných knih, a to pokud možno u hranic nebo na centrálních revizních úřadech. Povolení k tisku v sobě implicitně zahrnuje i spoluzodpovědnost státu za obsah díla; v menší míře má stát odpovědnost i za dílo, jehož dovoz ze zahraničí povolil.

2) Liberální cenzura. V cenzurních systémech liberálního typu má klíčový význam následná cenzura. Ta probíhá výběrově. Posuzovány jsou ty z textů, které již vstoupily do oběhu a na něž jako na závadné poukázala některá státní instituce, instituce občanské společnosti nebo jednotlivců. Platí obecné pravidlo, že každý text je povolený, dokud není zakázán. Cenzura pracuje s texty v detailu: identifikuje v nich místa naplňující skutkovou podstatu určitého trestného činu nebo jinak kolidující s právním pořádkem a tato (zpravidla ostře ohraničená) místa eliminuje. Stát si na rozdíl od modelu paternalistického i autoritativního neosobuje prosazování jednoho specifického projektu literatury či kultury na úkor projektů ostatních. Moderní představy o autonomii umění se v legislativě i v justiční praxi projevují tendencí vyjímát projevy vysoké literatury z úřední reglemence vůbec. V podmínkách liberálnědemokratické společnosti s její ústřední hodnotou individuální svobody je možné suverenitu občana při tvorbě i spotřebě kulturních statků omezit jen v přísně specifikovaných oblastech, kde o škodlivosti určitého tématu, ideje či jejich ztvárnění pro jedince, skupinu obyvatel nebo celou společnost existuje silný společenský konsenzus, vyjádřený pokud možno zákonem, a při zachování takových principů právního státu, jako je oddělení výkonné moci a moci soudní nebo přezkoumatelnost úředního rozhodnutí.

Nástrojem liberální cenzury je zákaz distribuce knihy či tiskoviny, která příslušné textové místo obsahuje. Primárním cílem cenzury jsou tedy nakladatelé, vydavatelé a další činitelé distribuce. Represi je však vystaven i autor, a to v důsledku konstituování okruhu zapovězených výpovědí pomocí institutů trestního práva jako trestných činů, anebo

sankcemi vyplývajícími z dalších legislativních norem. K disciplinaci účastníků literární komunikace slouží dále ekonomické nástroje: zvýšení výdajů v případě přípravy opravených vydání zakázaných tisků, finanční kompenzace za vstup do osobnostních práv jednotlivců nebo porušení dobrého jména firem. Všechna rozhodnutí cenzury jsou maximálně veřejná, symbolem liberální cenzury jsou bílá místa v sazbě. Spíše než o plošné filtrování literární komunikace jde totiž v cenzurních modelech liberálního typu o permanentní vytyčování hranic, v nichž se mají jednotliví aktéři v literárním poli dobrovolně či ve strachu před důsledky jejich překročení sami držet.

3) Autoritativní cenzura. Cenzurní systém tohoto typu pomáhá prosazovat specifický kulturní projekt, obvykle polemicky zaměřený vůči tomu, co sám interpretuje jako kulturní rozklad a chaos zaviněný liberalismem. Cílem autoritativní cenzury je hodnotově a funkčně modelovat literaturu, formovat ji v celku, vychovávat a disciplinovat literární veřejnost. Zahrnuje předběžnou cenzuru i cenzuru následnou, která je uplatňována vůči literární minulosti, případně vůči zahraničním tiskům. Charakteristickým znakem je přitom vysoký stupeň rozptylu kontrolních aktivit, a to jak ve fázi před medializací výpovědi, tak ve fázi distribuce příslušného mediálního sdělení. Cenzura sehrává důležitou roli v internalizaci prosazovaného kulturního projektu, v jeho osvojování jednotlivými subjekty literární komunikace. Předběžná cenzura může, ale nemusí být zajišťována centrálním úřadem. Za situace, kdy jsou cenzurní aktivity zároveň rozptylovány do všech bodů a uzlů literární komunikace, má úřad preventivní cenzury především roli zpětné vazby, která aktéry v jiných uzlech komunikačních sítí informuje, zda vykonávají kontrolu správně. Je také zdrojem normativních představ o tom, které typy literárních výpovědí se aktuálně nacházejí za hranicí přijatelnosti a proč. Do rozptýlené cenzurní soustavy autoritativního typu se zapojují nejen mediální organizace a jejich pracovníci, ale také ty instituce, které souvisejí s konstruováním a prosazováním kánonu (kritika, věda, výchova). Produktem sklonu kanonizovat vlastní model literatury a kultury je existence kontrakánonu, odkázaného na neoficiální komunikační prostředky a cesty. Aktéry, estetické a ideologické vzorce anebo texty, které tento alternativní kánon či kontrakánon formují, cenzurní systém autoritativního typu vytlačuje z centra literárního pole nebo je z literární komunikace zcela vylučuje. K dosahování týchž cílů přispívají v autoritativních systémech také instrumenty státního usměrňování či řízení ekonomiky a knižního trhu.

Důležitým předpokladem autoritativní cenzury je účast relevantní části kulturních elit na koncipování a uskutečňování kulturního programu, který je skrze cenzuru prosazován. S tím souvisí i zapojení předních dobových autorů a intelektuálů do výkonu rozptýlené cenzury. Sebeidentifikace s projektem zastírá těmto osobnostem cenzurní charakter jejich činnosti; k této nereflektovanosti přispívá také vědomí tvořivých úkolů, které jdou ruku v ruce s kulturně formativním charakterem autoritativní cenzury. Ta nabízí příležitost modelovat literaturu, umění či kulturu v jejich celkových dimenzích a znásobuje tak produktivní účinky cenzury na literární tvorbu. Proto také aktéři zapojení do cenzurování v autoritativním modelu pocítují převahu nad cenzurou liberální, která z jejich hlediska „poškozuje“ literaturu tím, že do jejích textů vyrývá poruchy – ona proslulá bílá místa. Autoritativní cenzura se naopak snaží předcházet samému vzniku textů, takže jejím výsledkem se namísto bílého místa jeví sama literární hodnota – báseň, povídka či román napsané v patřičném duchu.

V úvodu každé rámcové kapitoly vztahujeme empiricky doložený cenzurní řád příslušného období k jednomu či několika z těchto ideálních typů a na pozadí příslušných myšlenkových obrazů evidujeme jeho hlavní rysy. Prvky **paternalistického typu** přitom převažují v cenzurních rádech druhé poloviny 18. a v první polovině 19. století, prvky **liberálního typu** v druhé polovině 19. a prvních dekádách 20. století a poté na přelomu 20. a 21. století, prvky **autoritativního typu** v období od konce třicátých do konce osmdesátých let 20. století.

Knihy začíná dvěma částmi, které popisují cenzurní řády paternalistického typu. Kolem roku 1750 došlo v habsburské monarchii k zásadním reformám státní správy, jejichž součástí byla také proměna cenzurního aparátu ve Vídni i v provinciích. Z toho důvodu začínáme celý historický výklad těsně před polovinou 18. století, ačkoli souběh církevní a státní cenzury a přeskupování sil mezi nimi přetrvává až do sedmdesátých let a ještě po dalších několik desítek let stát na církev deleguje část svých kontrolních pravomocí. Od sedmdesátých let můžeme nicméně v českých zemích hovořit o státu jako dominantním činiteli reglementace literatury a tisku. Z hlediska cílů lze pro celou druhou polovinu osmnáctého století cenzuru charakterizovat jako nástroj, jímž osvícenci odstraňují elementy starého řádu.

Jazykem osvícenství mluví ještě cenzurní dekret z roku 1810, jehož vyhlášení tvoří předěl mezi první a druhou částí přítomné knihy. Přejít cenzurní agendy z resortu školství a vnitřních záležitostí pod orgány policie, k němuž dochází v prvním desetiletí 19. století, však ještě před vstupem nového předpisu do praxe naznačuje, že se postoj státu vůči novým tendencím mění. Začíná doba, kdy se praxe předběžné cenzury stává nesrovnatelně restriktivnější než legislativní normy, na jejichž základě je prováděna. Jde o součást restauračních tendencí v politice monarchie a zároveň již i o reakci na to, jak se v důsledku osvícenských reforem rozšířila, diferencovala a zpolitizovala literární veřejnost. Ta se v této době začíná formovat v náboženské, politické a jazykově-nacionální tábory moderního typu, které se pak na kolbišti českých zemí budou střetat – pod dohledem institucionalizované cenzury – až do půle 20. století. Znamením první poloviny 19. století je také tendence k stále větší centralizaci cenzurní agendy a k přenosu dohledu nad tiskem z provincií do Vídně.

Léta 1848–1863 v třetí části knihy popisujeme jako období přechodu mezi paternalistickým a liberálním systémem, období mísení jejich znaků. V březnu revolučního roku 1848 dochází ke zrušení stávající předběžné cenzury. To umožňuje, aby se etablovala ne již jen literární, ale přímo i politická česká veřejnost. Do centra komunikace se dostává periodický tisk nebo tištěné brožury s aktuálním obsahem. Pro cenzuru celého období to znamená, že se zaměřuje na periodika, na jejich redaktory a vydavatele a striktně reguluje jejich přístup ke komunikaci mimo jiné udělováním koncesí. Pro knihy a zejména beletrii platí nesrovnatelně svobodnější systém. Vnějšíkově sice toto uspořádání v mnoha aspektech odkazuje k liberálnímu typu cenzury, v praxi je však – a to nejen za krizových podmínek, jaké představoval výjimečný stav trvající v Praze od roku 1849 až do roku 1853 – nástrojem těžkých represí. Podobně jako v dalších podobných historických situacích nevypovídá normativní nebo institucionální složka sama o sobě o šíři ani hloubce cenzurního působení; klíčové je, jak jsou příslušné instrumenty interpretovány v praxi. V reakci na politický vzruch revoluce přenáší monarchie v padesátých letech pozornost

od textu k autorovi a vystavuje literáty či publicisty podezřelé svou loajalitou k ideálům potlačené revoluce policejní šikaně a existenčním omezením. Jejich symbolem se stala konfinace Karla Havlíčka.

Čtvrtá a pátá část knihy přibližují cenzurní systémy liberálního typu. Odkládaná proměna habsburského státu v konstituční monarchii s sebou v roce 1862 mimo jiné přinesla tzv. Lienbacherův tiskový zákon, platný od března následujícího roku, který byl za drobných úprav využíván jako základ pro regulaci tisku až do konce třicátých let století následujícího. Oba cenzurní systémy, které z něj vycházely, rakouský (uherské tiskové právo se s výjimkou padesátých let 19. století vyvíjelo samostatně, což se později, v časech společného československého státu, projevilo mimo jiné rozdíly ve společenské regulaci literatury a tisku v českých historických zemích a na Slovensku) a prvorepublikový, se při všech společných rysech podstatně odlišovaly v cílech a kritériích. Rakousko se až do svého konce snažilo pacifikovat sílící nacionální hnutí na svém teritoriu, ulamovat i prostřednictvím cenzury hroty sporů mezi jednotlivými národními komunitami a silou udržovat při životě ideu mnohonárodnostní střeoevropské říše i tam, kde se takové úsilí dostávalo do rozporu s modernizačními tendencemi, směřujícími k vytváření národních států. Z hlediska jazykově české literatury a kultury se to zejména koncem šedesátých a na počátku sedmdesátých let 19. století projevilo těžkou represí časopiseckých orgánů českého národního hnutí a jejich redaktorů. Po vzniku Československé republiky v roce 1918 a po nástupu světové hospodářské krize na konci dvacátých let se do centra cenzurní agendy dostala obrana liberální demokracie před pravicovým i levicovým radikalisem, představovaným komunismem a nacismem, a kontrola importu tiskovin nebo těch literárních projevů menšin, které by byly v konfliktu s ideou republiky koncipované jako národní stát Čechů a Slováků.

Pod touto vrstvou své politicky a ideologicky definované agendy reagovala zároveň literární cenzura na změnu kulturního paradigmatu, k níž došlo někdy uprostřed dlouhé éry liberalismu, od osmdesátých let 19. století, v souvislosti s etablováním modernismu. Její reakce na prosazování modernistického či avantgardního pojetí umění byla ambivalentní: s literární tvorbou, jejímž krédem se stalo překračování hranic, se cenzura střetala při ochraně hranic buržoazní morálky a ideologie. Zároveň se však i v cenzurní praxi prosazovalo vědomí autonomie vysokého umění, které lze považovat za jeden z aspektů modernity. Důsledky tohoto stažení institucionalizované cenzury z uměleckého oběhu byly zvláště patrné za první republiky, k jejímž konstitutivním rysům patřilo pěstování literatury a osvěty.

Desetiletí následující po zániku první republiky pojmáme jako jednu část přítomné knihy, a to i při vědomí odlišnosti tří státních útvarů, jež se na území Čech a Moravy v letech mezi masarykovským a gottwaldovským Československem vystřídal. Na pozadí ideálních typů je v šesté části vnímáme jako období opuštění liberálního modelu cenzury ve prospěch modelu autoritativního, období, které je na rovině cílů integrováno hlediskem obrany národní literatury. Instituce státu začínají podstatně aktivněji intervenovat do kulturních procesů, jež liberální systém přenechával hře soukromých iniciativ, a usilují o celkovou proměnu literární kultury ve jméno určitého programu. Toto úsilí se v praxi projevuje zejména regulací překladové produkce, potlačováním tzv. literárního braku a podporou původní české tvorby vyjadřující národní hodnoty. V období Protektorátu

Čechy a Morava přistupuje k těmto kritériím druhá vrstva, spočívající v potlačování literárních projevů národní rezistence a avantgardního umění.

Sedmá část knihy přibližuje rozptýlenou cenzurní soustavu období socialistické diktatury, kterou charakterizovala absolutizace principů cenzury autoritativního typu, paternalistický přístup ke čtenáři a instrumentální přístup k literatuře. Institucionální struktura i cíle literární cenzury se v průběhu čtyř desetiletí vlády komunistické strany proměňovaly, v centru aktivit cenzury však po celou dobu zůstalo prosazování a ochrana kánonu tzv. socialistické literatury. Ten byl v letech stalinismu definován programovou estetikou socialistického realismu, v šedesátých letech ideou kultivovaného literárního umění moderního typu s omezeným přívazkem zábavných žánrů a v posledním dvacetiletí estetickou, morální i politickou loajalitou autora k normalizačnímu režimu.

Poslední, osmá část knihy charakterizuje polistopadovou cenzuru literatury a tisku jako vystupňovaný typ liberální cenzury. Z domény státní cenzury je v tomto období prakticky úplně vyvázána veškerá institucionalizovaná literatura, a to nejen ta vysoká, ale i populární. Společenskou regulaci umělecké a literární komunikace za této situace charakterizuje přesun, decentralizace, globalizace a privatizace intervencí, bujení diskusí o cenzuře a záměrné inscenování cenzurních konfliktů v zájmu dosažení určitého ekonomického nebo společenského kapitálu. Poměrně dlouhé, ale dosud otevřené období po demokratické revoluci roku 1989 nevyznačuje větší dynamika. Pohyb je rozeznatelný především v rámci diskurzu o cenzuře. Má tvar oblouku vedoucího od konsenzu literárních a kulturních elit na krajně liberálním pojetí svobody slova přes pozvolný rozklad tohoto konsenzu na přelomu tisíciletí až po polarizaci diskurzu v období světové krize na konci nultých a na počátku desátých let, kdy se do veřejného prostoru po dvou dekádách vrátily argumenty ve prospěch jistého omezení svobody slova a uměleckého vyjádření.

Přítomná kniha je příliš rozsáhlá na to, aby ji každý uživatel četl od začátku do konce. Zároveň je do takové míry jednotně koncipovaná, že pokus o její soustavnou četbu nepochybně stojí za to. Počítáme proto přinejmenším se dvěma způsoby použití. S pomocí úvodu, rejstříku a obsahu – jehož promítnutí před každou rámcovou kapitolu a před každý blok případových studií není jen součástí grafického řešení, ale představuje i pomůcku pro čtenáře, který se potřebuje rychle zorientovat v každém z dvojice svazků a v každé z osmi částí knihy – lze jednotlivé rámcové kapitoly i bloky případových studií používat jako referenční příručku. Jiný čtenář, jenž bude ke knize přistupovat se zájmem o konkrétní dílo či osobnost, může na základě týchž pomůcek rychle dohledat příslušnou případovou studii. V ní získá všechny informace postačující k seznámení s daným literárním jevem či případem. Pokud mu ovšem půjde o poznání historického kontextu hledaného jevu, neobejde se bez souběžné četby rámcové kapitoly.

Ideální čtenář, který bude mít zájem přečíst knihu od začátku do konce, aby se mohl spolu s jejími autory zamýšlet nad proměnami institucionální a strukturální reglemence literární komunikace i nad jejich důsledky pro literární tvorbu a recepci v našem geografickém a kulturním prostoru, si záhy všimne, že se do výkladu v různých částech vracejí určitá témata, migrují mezi jednotlivými pásmy knihy a vynořují se v různých jejích částech. Témat, která takto oscilují mezi syntetickým a monografickým postižením v obou hlavních výkladových pásmech nebo exemplifikací v pásmu tzv. infoboxů, je dlouhá řada. Průběžný zájem věnují autoři knihy osobám cenzorů, kontrole knihoven různého druhu, regulaci zobrazování skutečných osob (zejména privilegovaných nebo veřejně činných), kontrole nad projevy antisemitismu a národnostní či rasové nenávisti, strategiím obcházení cenzury či fungování cenzury církevní.

Migraci průběžných témat mezi různými částmi a pásmy knihy představíme na příkladu společenské regulace populární literatury a lidové četby. Nikoli náhodou jde o téma, které se do výkladu vrací se značnou pravidelností. Jak zaznělo výše, moderní doba je dobou rozšíření čtenářských kompetencí i nabídek čtení prakticky do všech sociálních a kulturních vrstev. Současně je dobou krásné literatury čtené pro estetické povznesení, ale především pro zábavu. Od chvíle, kdy si osvícenství definuje setkání naivního publika s beletrií jako problém, uplatňuje cenzura určitý přístup vůči širokým vrstvám čtenářů tradičně označovaných za příslušníky „lidu“. Ten se odlišuje od přístupu k okruhu čtenářů, kteří jsou v dané době chápáni jako kulturně kompetentní a kteří představují dobovou kulturní elitu. Příslušníci „lidu“ – naivní čtenáři – jsou po celou moderní dobu vystaveni speciálnímu dohledu státu a jeho disciplinačních institucí, školských a osvětových orgánů i občanské společnosti. Cenzura jim věnuje zvláštní pozornost, snaží se je uchránit před kontaktem s díly a hodnotami, které by údajně mohly – s ohledem na nedostatečné kulturní kompetence oněch čtenářů – ohrozit jejich intelektuální rozvoj či mravní zdraví, postavit je proti panujícímu společenskému řádu apod.

V prvních dvou částech knihy můžeme v rámcových kapitolách sledovat, jak se tento selektivní přístup k tzv. lidovému čtenáři konstituuje a co to znamená pro beletristické žánry nebo publikační typy, které se k lidovému čtenáři obracejí. Zachycují, jak osvícenští cenzoři stíhají všeobecně rozšířené a mezi lidem oblíbené barokní modlitební tisky, vyznačující se z jejich pohledu překonaným či škodlivým typem zbožnosti. Dokládají, jak jejich nástupci v prvních dekádách 19. století, v období romantismu, čelí rozkolísání literárního kánonu striktní regulací románu a povídky, atakujících emocionální struktury čtenářovy osobnosti. Třetí část zaznamenává (stále ještě na ploše rámcové kapitoly), jak se v době evropských revolucí kolem roku 1848 četba nejširších vrstev na čas politizuje, když do jejich rukou pod heslem „demokratické literatury“ zamíří brožury a drobné tisky pojednávající o časových otázkách. Ve čtvrté části se těžiště tématu přesouvá z pásma rámcových kapitol do pásma případových studií. Na příkladu jedné odstrašující povídky pro lid připomíná přítomná kniha vlnu morální paniky, již v českém literárním prostředí provázelo na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století vydávání tzv. krvavých románů – rozsáhlé, nadnárodně šířené epiky se senzačními náměty. I v páté části, která pokračuje v přibližování liberální éry, leží těžiště tématu v pásmu případových studií. Jedna z nich se zabývá obtížemi provázejícími přípravu zákona proti tzv. literárnímu braku a pornografii v průběhu dvacátých let 20. století. V šesté a sedmé části, věnujících se vzestupu a konsolidaci cenzurních systémů autoritativního typu, se téma vrací z pásma případových studií znovu do rámcových kapitol. Ty ukazují, jak se z péče o lidového čtenáře a o tištěný materiál, jenž se mu dostává do rukou, stává opět – v analogii s paternalistickými cenzurními systémy 18. a počátku 19. století – centrální úkol státní kulturní politiky.

Snahou autorů přítomné knihy bylo, aby se témata zvláště důležitá z hlediska zvoleného pojetí literární cenzury objevila v knize na více místech, v různých historických podobách či manifestacích. Na případu románů pražské (německy píšící) spisovatelky Marie Anny Sagerové, jež tvořila na začátku sedmdesátých let 18. století (odpor svého rodinného prostředí, které nepokládalo literární činnost pro ženu za vhodnou, učinila přitom jedním z témat svých děl), ukazujeme ranou variantu toho, co v následujících dvou stoletích autoři vytěsňovali z centra literárního pole na jeho okraj opakovaně pojmenovali jako „cenzuru mlčením“ či „tichem“. Překvapivě moderní, autoreflexivní narativy spisovatelky Sagerové byly vytištěny, ale nebyly takřka recipovány – literární poměry v českých zemích nebyly na podobný typ románového textu připraveny. Že se neprostupnost literárního pole pro určitý typ literární estetiky, stylu nebo výpovědi nemusí ukázat až ve fázi recepce, ale může zabránit samotné publikaci díla, ukazuje několik případových studií: jsou věnovány jednak publikačním osudům románu Milady Součkové *Neznámý člověk*, jednak neuskutečněným publikačním záměrům filozofa Ivana Svitáka po listopadu 1989, jejichž selhání poukazuje na rozdíly mezi literárním a intelektuálním polem šedesátých a devadesátých let. Potíže Jiřího Kratochvíla s prvním samizdatovým vydáním *Medvědího románu* jsou v knize pojednány jako příklad toho, že strukturální překážky byly součástí i toho zdaleka nejvolnějšího publikačního režimu, který v období socialistické diktatury zajišťovaly samizdatové edice. Jako překážky, které se v poměrech publikační svobody staví do cesty recepci romské literatury, interpretuje další případová studie o strukturální regulaci literární komunikace množinu charakteristik romské jazykové kultury a kritérií

literárnosti, jež jsou odvozeny z praxe majoritní literatury a uplatňovány (mimo jiné editor-romisty) na slovesné projevy jiné funkce a charakteru.

Knihou od začátku do konce prolíná také otázka produktivních účinků literární cenzury. Podle standardní literárněhistorické interpretace vytvářela cenzura šedesátých až osmdesátých let „nepravého“, literárně méně hodnotného Bohumila Hrabala. Přítomná kniha zahrnuje polemickou případovou studii založenou na tezi, podle níž právě až tlak cenzury vedl ke zkáznění ne zcela čitelného, excentrického Hrabalova literárního gesta a ve svých důsledcích umožnil, aby se neoavantgardní slovesný umělec začlenil do institucionalizované literatury, v jejímž rámci jedině mohl získat lokální i mezinárodní proslulost. Produktivitu cenzury chápe ovšem autorský kolektiv v širším smyslu, než jaký představuje její podíl na formování literárních hodnot. Cenzura může být pro autora produktivní i tehdy, píše-li s vědomím, že ve společnosti, v níž žije, existuje kritická veřejnost, která je tak jako on v konfliktu s kritérii a cíli cenzurního systému. Provokováním cenzury se autor stává pro své okolí hrdinou, zatímco provokované státní instituce nemají v tomto duelu co získat, zejména ne tehdy, když se samy definují jako součást liberálního režimu. Tyto strategie konfrontace a provokace vyznačovaly veřejný boj publicisty Jakuba Arbesa za práva Koruny české, ale také činnost „protirežimních“ autorů první republiky, jako byli dramatik František Zavřel se svým klíčovým protibenešovským románem *Fortinbras* nebo jihlavský rodák, autor německonacionální literatury Karl Hans Strobl. Dotýkání se společenských tabu jako součást literárních i ekonomických strategií ukazuje naše kniha na řadě míst, k nimž patří případová studie o spisovateli erotické populární literatury z konce 18. století Johannu Friedrichu Ernstu Albrechtovi nebo infobox věnovaný způsobu, jímž inscenaci cenzurního zásahu využil na přelomu 20. a 21. století pro komercializaci své literární činnosti publicista Přemysl Svora.

Od osmdesátých let 20. století se do centra zájmu literární teorie dostala otázka literárního kánonu a sil, jimiž je strukturován, i souvislosti cenzurního začleňování do kánonu a vylučování z něj. K této problematice odkazují ta místa přítomné knihy, v nichž je řeč o okamžicích recenzování literární tradice sedimentované v distribuční síti, skladech knihkupců i v knihovnách. Jak se regulace literárních hodnot a výkladů dosavadních literárních dějin předávaných veřejnosti formou literárního muzea může prolínat s cenzurováním literárních děl téhož autora a jak obojí zapadá do dobové potřeby přestavět literární kánon, ukazuje případová studie, jejíž centrální téma představuje budování regionálních míst paměti spojených s životem a tvorbou Karla Čapka. Jiný přechodový prostor mezi kanonizací a (v daném případě ryze individuální) cenzurou odkrývá případová studie o známém (a leckdy přečeňovaném) příkazu, jímž Franz Kafka uložil příteli Maxi Brodovi, aby po jeho smrti spálil jeho literární pozůstalost. K příběhu, který se připomíná jako jeden z nejslavnějších příkladů ultimativní autocenzury v dějinách světové literatury, přistupujeme v příslušné případové studii právě z pohledu literárního kánonu. Studie ukazuje, jak Brod dlouhodobě pracoval na kanonizaci textů Franze Kafky tím, že je upravoval („literarizoval“) tak, aby je bylo možno začlenit do centra dobového kánonu. Čím většího úspěchu při tomto sakralizačním díle dosahoval, tím více sílily kritické hlasy, jež Brodovi jeho zasahování do „posvátných“ textů vytýkaly. Díky cenzuře se tak Kafka sám stal měřítkem – svým vlastním kánonem.

Umírněný konstruktivismus: teoretický rámec přítomné knihy

Přítomná kniha je vyvrcholením dlouhodobého zájmu, který členové pracovního týmu působícího v oddělení pro výzkum literární kultury Ústavu pro českou literaturu AV ČR věnovali v posledních deseti letech problematice cenzury literatury a tisku nejprve jednotlivě.³² Bezprostředně pak navazuje na publikaci *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*, jež byla věnována společnému obhlédnutí současné mezinárodní diskuse o teoretickém i historickém uchopení tématu.³³ Na tuto publikaci i na koncepci cenzury a způsoby uvažování o ní, které byly v antologii představeny, odkazuje naše kniha na různých místech nejen explicitně, ale ještě mnohem častěji implicitně, vede s nimi kritický dialog a ověřuje je v práci s konkrétním pramenným materiálem. Neopakujeme zde jako celek ani přehled dosavadního bohemikálního bádání o cenzuře literatury a tisku, od něž se práce na přítomné knize odrazily. Zájemce o něj odkazujeme rovněž na uvedenou antologii, kde je přehled publikován jako appendix k přeloženým studiím.³⁴ V přítomné knize citujeme jen konkrétní texty, které se staly přímým zdrojem našeho vlastního výkladu. Oproti pracím našich předchůdců, jež se typicky soustřeďovaly na popis tiskové či cenzurní legislativy nebo vyprávěly o jednotlivých případech střetů autora či díla s cenzurou, usilujeme o pohled nahlížející fenomén cenzury a sociální regulace literární komunikace jako permanentní a hlubinnou složku literárních dějin.

Jádro autorského týmu kolektivní monografie *V obecném zájmu* tvořili členové oddělení pro výzkum literární kultury a řešitelského kolektivu projektu „Literární cenzura v obrysech. Administrativní kontrola a regulace literární komunikace v české kultuře 19. a 20. století“, podpořeného Grantovou agenturou ČR. K sedmi hlavním autorům rámcových kapitol a zároveň redaktorům jednotlivých chronologických částí knihy se vedle dalších členů zmíněného oddělení na pozvání redaktorů připojovali externí spolupracovníci: literární historikové a teoretici, historici kultury a knihy, etnologové a specialisté z různých oblastí moderní filologie a věd o společnosti a kultuře. Někteří do knihy přispěli jako spoluautoři rámcových kapitol, nejčastěji však případovou studií (nebo částí případové studie) z oblasti, jíž se dlouhodobě věnují. Témata příspěvků se vyhraňovala ve vzájemné diskusi redakčního a autorského kolektivu. I spolupracovníci, kteří přispěli jedinou případovou studií, byli zapojováni do permanentní diskuse o společném pojetí

32) Srov. např. Pavel Janáček: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno, Host 2004; Tomáš Pavlíček: „Cenzurní systém, cenzurní zásah a literatura za druhé republiky“, *Literární archiv* 38, 2006, s. 259–290; Michael Wögerbauer: „Předpis a zásah. Univerzita a cenzura jako instituce nařízené ‚poeticae habsburgicae‘“, tamtéž, s. 145–155; Petr Šámal: *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století (s edicí seznamů zakázaných knih)*, Praha, Academia 2009; Lenka Kusáková: *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830–1850)*, Praha, Academia 2012; Magdaléna Pokorná: „Ty jsi z opětne zas dřímoty Čechů mysl vzkřísil v krušné době“. Publikační možnosti a limity v polovině 19. století“, *Časopis Matice moravské* 129, 2010. Supplementum 2, s. 131–137.

33) T. Pavlíček, P. Píša, M. Wögerbauer (eds.): *Nebezpečná literatura?*, cit. dílo.

34) Magdaléna Pokorná, Petr Šámal, Pavel Janáček: „České bádání o tiskové a literární cenzuře“, tamtéž, s. 485–532.

literární cenzury, v jejímž průběhu se tento koncept rodil, upřesňoval i proměňoval tvář v tvář historické látce a pokusům o její uchopení.

Tato diskuse také představovala hlavní médium, skrze něž docházelo k postupnému sblížování autorských perspektiv i struktury výkladu v rámcových kapitolách. Až na sám závěr práce přispěli k tomuto sblížování vědečtí redaktoři knihy. Cílem diskuse i redakce bylo dosáhnout toho, aby knihu bylo možno číst i používat jako jeden celek. Jednotlivým kapitolám i studiím byl zároveň ponechán charakter individuálních tvůrčích výkonů, jejichž zaměření a pojetí vypovídá o naturelu a zájmech toho či onoho autora. Kniha je tedy výsledkem skutečně kolektivní spolupráce a stejně tak i osobního hledání tří desítek odborníků dvou badatelských generací: střední i té nastupující, tvořené zejména doktorskými studenty Ústavu pro českou literaturu AV ČR (o procedurách týmové spolupráce více v redakční poznámce v závěru knihy).

Při hledání koncepce knihy, která by zachovala prostor pro autorské pojetí uvnitř kolektivního projektu i model vzájemně se ne pouze potvrzujících, ale i doplňujících, a dokonce problematizujících výkladových pásem, jsme reflektovali mimo jiné diskuse o povaze literární historiografie a jejích možnostech, limitech i perspektivách, které v českém prostředí proběhly zejména v letech 2005–2010. Tyto debaty chápeme jako součást dlouhodobých změn v metodologii humanitních věd a v politickém a kulturním myšlení uplynulých tří či čtyř dekad. Máme-li jmenovat hlavní z těchto změn, je to posun od esencialismu ke konstruktivismu – tedy od přesvědčení, že skutečnost literární kultury „leží“ jako předmět před námi a my ji skrze samozřejmé historické prameny jen stále lépe poznáváme, k východisku, podle něž tuto skutečnost s pomocí konceptuálního aparátu a metodicky kontrolovanou prací s prameny konstruujeme. V důsledku tohoto epistemologického posunu došlo k obrácení poměru mezi pramennou látkou literární historiografie a jejím konceptuálním aparátem a k – v současnosti pokračující – proměně národních filologií v interkulturní srovnávací studia. Další velkou změnu (která začala být v českém kulturním prostředí reflektována na počátku devadesátých let 20. století) představuje eroze historismu jako kognitivního rámce upřednostňujícího sukcesivitu před simultaneitou kulturních procesů, vztahy následnosti a kauzality před vztahy souběžnosti a obdobnosti. Třetí nejvýznamnější změnou je ztráta přesvědčení o autonomii estetického diskurzu a s ním spojené představy imanence literárního vývoje, na nichž byla budována impozantní etapa světové literární vědy mezi pozitivismem, duchovědou a poststrukturalismem. Začtvrté je třeba zmínit přesun těžiště badatelského zájmu od analýzy kulturních systémů ke kulturní praxi, k tomu, jak jsou kulturní systémy performovány. A konečně zapáté a zašesté nemůžeme nezmínit zpochybnění modernistického kánonu vysoké kultury a přerušení legitimizační vazby mezi literární historií a diskurzem o národní identitě.

V kontextu českých diskusí o metodologii literárních dějin se v reakci na tyto hlubinné změny vyhranily tři teoretické pozice: antikonstruktivistická, umírněně a radikálně konstruktivistická. Podtrhujeme, že šlo o pozice teoretické. Ve vlastní literárněhistorické praxi jsme se s nimi nesetkávali a nesetkáváme v podobě tak izolované a neslučitelné jako na rovině metodologické rozpravy.

V souladu s podněty novějšího přemýšlení o cenzuře, přítomného například v úvahách Armina Biermanna či Beate Müllerové, se v naší knize hlásíme k umírněnému

konstruktivismu a k vědomému propojení pramenného a prameny kontrolovaného historického studia s důslednou reflexí konceptuálního rámce bádání. Za důležitý znak umírněného konstruktivismu pokládáme, že nepopírá historickou změnu a její význam jako takové, ale pouze lineární průběh historické změny a její nezávislost na badatelově interpretaci. Významný předpoklad přítomné knihy představuje dále pominutí autonomie estetického diskurzu se všemi důsledky pro vymezení předmětu bádání i jeho metodologické uchopení.

Kognitivní rámec národní literatury přítomná kniha nepopírá, ale pokládá za nutné ho doplnit komparativním zřetelem. Ten se zde odráží zapojením teritoriálního pojetí české literatury do výkladů v rámcových kapitolách i ve skladbě případových studií. V historických obdobích, kdy literární tvorbu a knižní produkci v českém národním jazyce provázela na území Čech, Moravy a Slezska tvorba a recepce značného rozsahu v jiných jazycích, zejména německém, výklad v rámcových kapitolách nebo výběr témat pro případové studie tyto skutečnosti odráží. Na druhou stranu jim není věnována taková pozornost, jaká by jim z hlediska proporcionality jazykových společenství náležela. Otázka, nakolik jazyk textu představoval diferenciacní kritérium a do jaké míry vstupoval do hodnocení textů prováděného cenzurou, je součástí našich výkladů dějin literární cenzury od osvícenství, kdy moderní literatury v národních jazycích teprve vznikají, až po polovinu dvacátého století, kdy se v tomto směru kulturní ráz českých zemí homogenizuje. Výklady jsou přitom vedeny hlediskem proměn moderní české národní literatury a státoprávní situace moderního českého národa. V tomto smyslu tedy zůstává náš výklad bohemocentrický.

Ve zvláštním vztahu, na který je třeba upozornit, je naše kniha k nejnovějším položkám literatury předmětu i k přemýšlení o svobodě umění, slova a cenzuře z období po demokratické revoluci roku 1989. Je zjevné, že před tímto mezníkem by přítomná kniha nebyla možná (anebo by byla možná jen jako svazek kritizující cenzuru, kterou prováděli „ti druzí“: první republika na komunistickém hnutí, Rakousko na českém národním hnutí apod.). Téma cenzury patří obecně k těm, která jsou cenzurou vždy nejintenzivněji kontrolována, a to i v oblasti vědeckého výzkumu. Pro cenzuru období státního socialismu, náležící v českých dějinách k těm nejkompexnějším, to platí v obzvlášť vysoké míře. Nikoli náhodou právě po zhroucení socialistické diktatury vystoupilo téma cenzury i jejích účinků ve zvláštní naléhavosti. Není tedy náhodou, že cenzura jakožto instituce hodná samostatného popisu pronikla do literárněhistorických syntéz věnovaných českému písemnictví poprvé až v uplynulých pětadvaceti letech.³⁵ Kromě výše uvedených příčin, vyplývajících z vnitřního metodologického vývoje literární vědy, je nabíledni naznačená souvislost s aktuální situací české společnosti, s její potřebou sebereflexe. K oběma těmto souvislostem, vědecké i společenské, se jako k předpokladům své práce autorský kolektiv knihy hlásí.

První polistopadové příspěvky k tématu byly motivovány potřebou zbavit se cenzury. Cílem se stalo „čtení bez cenzury“, jak se nazývala mimořádně obchodně úspěšná učebnice literatury, jedna z prvních nových opor literární výchovy na školách, které byly připraveny po roce 1990. Bylo třeba rekonstruovat skryté dějiny české literatury období totalitních a autoritativních režimů; doložit útlak, křivdy a omezení, jimž byla literární

35) Zejména v prvních třech dílech kompendia Pavla Janouška a kol. *Dějiny české literatury 1945–1989*, díl 1–4, Praha, Academia 2007–2008.

veřejnost v této stále ještě živé minulosti vystavena ze strany „moci“, „ideologie“ a „politiky“. V ideálním případě měly být připraveny podklady pro takovou editorskou a vydavatelskou práci, která by dopady cenzury na jednotlivá díla i celou národní literaturu odčinila. Od konce devadesátých let dospělo bádání o cenzuře k rozšíření svého materiálového pole a k osvojení problematizující perspektivy. Historikové literatury a kultury začali hledat souvislosti mezi cenzurou a kulturním projektem státního socialismu, ale i mezi regulatorními systémy celého dvacátého století a těmi z počátků moderního věku. Cílem se stalo „čtení cenzury“ – porozumění její kulturní logice a přijetí cenzury jako faktoru, který není literární komunikaci ani vnější, ani nahodile dočasný. Přítomná kniha navazuje na oba zmíněné vědecké programy: na druhý z nich, „čtení cenzury“, metodologicky, na první, „čtení bez cenzury“, ve snaze syntetizovat a završit pramenný výzkum cenzurní reglementace české literatury v období státního socialismu. Podává bilanci toho, čeho při jejich naplňování historiografie české literatury a kultury prozatím dosáhla.

Tím také odůvodňujeme dataci (či dedikaci), již tento úvod k monografii o dějinách literární cenzury v epoše mezi druhou a třetí revolucí knihy uzavíráme.

V Praze 17. listopadu 2014

